

ГІСТОРЫЯ БЕЛАРУСІ

КАРОТКІ НАРЫС
(У 5-ЦІ ЧАСТКАХ)
частка II

ІНСТЫТУТ ГІСТОРЫІ АКАДЭМІІ НАВУК БЕЛАРУСІ
УПРАВЛЕННЕ Выхаваўчай РАБОТЫ МІНІСТЭРСТВА
АБАРоны РЭСПУБЛІКІ БЕЛАРУСЬ

ГІСТОРЫЯ БЕЛАРУСІ

Кароткі нарыс.

(у 5-ці частках)

Вучэбны дапаможнік для ваіскоўцаў
Узброенных Сіл Рэспублікі Беларусь

Частка 2.

Мінск 1993.

Вучэбныя пытанні: 1. шляхі ўключэння Полацкага ды іншых бе-
ларускіх княстваў у склад Літоўскай дзяржавы. 2. Абарона неза-
лежнасці Вялікага княства Літоўскага. 3. Вільня -- адзін з
цэнтраў аб'яднання ўсходнеславянскіх зямель. 4. Унутрыпалітыч-
ная барацьба і ўсходняя палітыка Вялікага княства Літоўскага
у ХV--пачатку ХVІ ст.

Трынаццатае стагоддзе для ўсходняга славянства стала адным
з самых драматычных і цяжкіх часоў, калі варожыя зграі -- тата-
ра-манголы з паўднёвага ўсходу, крыжакі -- з паўночнага заха-
ду -- агарнулі іх землі пятлём, якая пагрозліва заціскалася.
У гэтых умовах унутрыпалітычны супярэчнасці, боікі адыходзі-
лі на другі план перад пагрозай знішчэння. Ідэя кансалідацыі
набывала больш і больш прыхільнікаў, становілася звышактуальнай.
Тыя 20 удзельных княстваў, што існавалі на тэрыторыі Беларусі
у ХІІІ ст., шукалі ўсё больш цеснага кантакту якую эканамічнай,
так і ў палітычнай сферах. Здаецца Полацкае княства, якое ў
свой час першым вылучылася са складу Кіеўскай Русі і мела ба-
гатыя традыцыі незалежнага і самастойнага існавання, павінна
стаць тым аб'яднаўчым магнітам, які сцягнуў бы ў адзіную дзяр-
жаву зможны ад феадальных усобіц і іншаземных набегав нава-
кольных зямлі. Але ж Полаччына ХІІІ ст. не была ўжо настолькі
багатай і магутнай, як у папярэднія ХІ, ХІІ ст.ст., бо страта
выхаду да Балтыкі, цяжкая зацяглая барацьба з крыжацкай аг-
рэсіяй падтачыла сілы гэтага волата і ў сярэдзіне ХІІІ ст.,
што ўжо адзначалася, цэнтр палітычнага жыцця на беларускіх
землях пераходзіць у Наваградск, які падчас двух вялікіх
супрацьстаянняў -- з крыжакамі і татара-манголамі -- быў адно-
сна беспечнай тэрыторыяй.

Стабільнасць і магутнасць маладой дзяржавы даставаліся не
толькі выгадным геаграфічным становішчам, але тонкай дыплама-
тыяй, сілай і крывёю. Цяжкую і працяглую барацьбу судраць
вархоўнай улады з боку мясцовай знаці вытрымаў вялікі князь
Віцень (1298--1316), які ўвёў агульнадзяржаўны герб Пагона.
Больш-менш стабільным ва ўнутрыпалітычным плане было княжанне

Пад рэдакцыяй:

члена-карэспандэнта Акадэміі навук
Беларусі М.П.Касцюк,
доктара гістарычных навук
М.В.Біча

У папярэжым рэдакцыянага запаможніка
прымалі ўдзел:

палкоўнік Нікулін Я.І., Скомскі М.І.,
Хамянюк У.К., Шошын У.М.

На першай старонцы вокладкі --
герб Віцебскага ваяводства
ХVІ стагоддзя

Гедиміна (1313--1341), при яким границі княства паширыліся амаль на ўсю беларускую тэрыторыю. Цэлае стагоддзё, нават крыху больш, дзяржава ў верхнім і сярэднім Панямонні, якая атрымала назву Літва, становілася Вялікім княствам Літоўскім. да сярэдзіны XV ст. яна афіцыйна называлася Вялікім княствам Літоўскім і Рускім, а пазней -- Вялікім княствам Літоўскім, Рускім, Жамойцкім і іншых зямель. У Вялікім княстве тэрмін "Літва" тады адносіўся да тэрыторыі верхняга і сярэдняга Панямоння, а пад "Руссю" разумелася верхняе Надзвінне і Надняпроўе. Сучасныя заходнія этнічна-літоўскія землі (Жмудзь) канчаткова далучыліся да Вялікага Княства ў першай палове XV ст.

Шляхі ўваходжання беларускіх зямель у склад Літоўскага дзяржавы былі розныя. Але скуння, адрывачныя звесткі, што дайшлі ад той перы, не дазваляюць вызначыць дакладную карціну гэтага працэсу. З улічэння гэтых фактаў можна гаварыць толькі аб добравольна-дагаворнай аснове ўваходжання ў склад Літоўскай дзяржавы найбольш буйных беларускіх зямель -- Полацкай і Віцебскай. Аб гэтым сведчаць земскія прывілеі вялікіх князёў літоўскіх, якія зацвярджалі аўтаномны статус гэтых зямель у складзе Вялікага княства. Галоўныя рысы гэтага аўтаномнасці былі звязаны, па-першае, з правам палачан і віцеблян выказаць сваю думку пры назначэнні намеснікаў і ваяводаў у сваіх землях, якую абавязкова павінен быў улічваць вялікі князь літоўскі. Ён быў абавязаны "им давати воеводу по старому, по их воли; и который им будет нелюб всевода..., ино нам воеводу им иного дати, по их воли".

Аўтаномнасць зямель, па-другое, прадугледжвала абмежаванне судовай улады намеснікаў і ваявод. Так, у прыгаданых земскіх прывілеях спецыяльна асаварвалася: "А всеводе нашему полоцкому мешчан не судити одному, судити ему с бояры и мешчаны". Фактарам аўтаномнасці, па-трэцяе, заставалася функцыянараванне полацкага і віцебскага веча, на якіх вырашаліся многія пытанні мясцовага самакіравання: выбрэнне уладаў, прызначэнне войскай службы, гаспадарчыя гарадскія справы. Манопольнае права полацкага і віцебскага баярства на ўсе пасады мясцовага кіравання таксама было фактарам аўтаномнага статусу гэтых зямель у складзе Вялікага княства Літоўскага і Рускага.

Змест гэтых дакументаў дазваляе гаварыць аб ідэалягічна-

ці створанай дзяржавы, у якой вакол першапачатковага ядра ("уласна Літва") аб'ядноўваліся абласныя аўтаноміі. Раннесярэднявечныя княствы-дзяржавы, што існавалі на тэрыторыі Беларусі, менавіта найбольш у іх з часоў Кіеўскай Русі развітай эканомікай, прававой сістэмай і сістэмай улады, культурай удыхвалі свае багатыя традыцыі і новай Літоўскай дзяржаве, робячы яе Вялікім Княствам. Усе народы, якія прымаі ўдзел у палітычным, эканамічным і культурным жыцці Вялікага княства, а найперш беларускі і літоўскі, з'яўляюцца гістарычнымі спадкаемцамі гэтага дзяржавы. Таму ёсць падставы ўжываць тэрмін для вызначэння дзяржаўнасці Вялікага княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага: Беларуская-Літоўская гаспадарства (гаспадаром у гэтай дзяржаве называлі вялікага князя літоўскага).

Толькі еднасць славянскіх і літоўскіх зямель у барацьбе з хрысціянскімі ворагамі дазволілі народам, што насілі іх, супрацьстаяць агрэсіям з паўночнага-захаду і паўднёвага-ўсходу, зберагчы свой этнас і дзяржаўную незалежнасць. Зусім нездарма беларуска-літоўскія летапісы, калі падаюць легендарныя звесткі аб гераічных старонках барацьбы нашых продкаў супраць татарамангольскай навалы, увесь час пілына адзначаюць, што перамогі над татарскімі ордамі ў нізаві Прыпяці, пад Крутагор'ем (сённяшні Дзяржынск Менскай вобласці), "за Мазыром на рацэ Акунеўцы" адабылі "літва а русь", дзе плячо ў плячо з руссю "новгороджаны, олонимчаны, пинчаны" -- стаялі войскі са "жмондами и литвою".

Абараніўшы сваю зямлю ад татарскіх нашэсцяў у 1275, 1277, 1287, 1315, 1325, 1338 гг., войскі набраўшага моц Вялікага княства Літоўскага і Рускага, у сваю чаргу наносяць у другой палове XIV ст. магутныя удары ардынам, вызваляюць ад татарамангольскага нашэсця некаторыя славянскія землі. У бітве 1362 г. на рацэ Сіня Воды -- левай прытоцы Паўднёвага Буга -- войска Вялікага князя Альгерда разбіла татарскіх князёў Кутлубуга і Хачабоя, у выніку чаго Кіеўшчына і Падолле вызваліліся ад татараў і былі далучаны да Вялікага Княства.

Не засталіся ў бяку войны з зямель Беларусі і ў вызначаль-

най для татарскага панавання на Русі Кулікоўскай бітве 1380 г. Князь Андрей Дольскі, які абспіраўся ў дынастычнай барацьбе супраць брата Ігана на маскоўскага князя Дзімітрыя, прывёў на поле Кулікова, пасадзе "Хронікі Літоўскай і Жмоіцкай", "войско великое" (мяркуючы, што ў ім было каля 2 тысяч полацкіх і перасяленых вою) і заахавала ў бітве з Мамаем палком правай рукі. Палк адбіў усе напады ворага і прымусіў яго адступіць. Разам з Андрэем змагаўся і яго родны малодшы брат Дзімітрый Альгердавіч. Засадзіў палк, на чале якога стаяў іх стрыечны брат Дзімітрый Баброў-Залатскі, практычна вызначыў выхад бітвы на карысць рускіх войск. Неадарма ж аўтар вядомай "Задоншчыны" такімі ўзнёслымі словамі ўхваляе гэтых герояў Кулікоўскай перамогі: "Те бо суть синове храбры..., вѣдоми полководцы, под трубами и под шеломи восстелены, конец копия воскормлены".

На мяншук небяспеку для беларускіх зямель у XIII--XIV ст.ст. унёсла крымская навала. Калі не большую. Бо татараманголы валі свае заваяванні дзеля багацця, з прымяненнем толькі ваеннай сілы, без выкарыстання ніякіх палітычных сродкаў. Чаго нельга сказаць пра Ордэн. Яго агрэсія ішла пад знакам місіянерскай дзейнасці і пагражала не толькі разбурэннямі славянскіх і балцкіх гарадоў і вёсак, фізічным знішчэннем народаў, але і знішчэннем духоўным, анямечваннем этнічных груп, што насялялі Усходнюю Еўропу. Таму барацьба з тэўтонамі стала барацьбой за выхаванне славянства. І на пераднім ланцавіцы стаялі беларускія землі, беларускі народ, які закрываў сабою ад крымскай навалы іншыя ўсходнеславянскія землі. Але колькіх кміцаў, гора і слез тое каштавала. Летапісцы адзначаюць амаль штогадовыя набегі крымцаў на Полаччыну, Гарадзеншчыну, Наваградчыну. А ў асобныя гады такіх наскокаў налічвалася да 8-мі. Барацьба з Ордэнам нарадзіла сваіх герояў. У аналах гісторыі захавалася імя гарадзенскага ваяводы Давыда, сына князя Дабрыні-Цімафея і княжны Марыі -- унучкі Аляксандра Неўскага. У 1314 г. Давыд-Гарадзенскі са сваёй дружнай разбіў крымцаў, што напалі на Наваградок. У 1319 г. ён узначаліў пераможны паход гарадзенцаў на Прусію. У 1328 г., калі ордэнскае войско трымала ў аблозе Іскоў, "послаше поповичи к Давыду князю в Литву" за дапамогай. І той выратаваў Іскоў ад крымскай навалы, пагнаў-

шы лівонскіх рыцараў, за раку Валікую. Наступны удар Ордэну Давыд нанёс у мазоніі ў 1334 г. А праз два гады арганізаваў паход на Брэндэнбург, пад час якога быў на-адраджэнніку -- ударам накіраваў у спіну -- забіты мазавецкім рыцарам Андрэем. Воіны-гарадзенцы прынеслі цэла свайго ваяводы дамоў на шытах і пахавалі на беразе Немана каля старажытнай прыгажуні Каляны.

А колькі назананых герояў засталася на-за мяжамі летапісных сведчанняў, гістарычных крыніц, што дайшлі да нас. Але аднаго з гэтых герояў мы можам назваць з дакладнасцю -- гэта беларускі народ. Народ, які ўвесь як адзін падняўся на смеротную рашучую бітву са сваім адвечным ворагам. 15 ліпеня 1410 г. на тым полі каля вёсчак Грунвальд, Лядзікава і Танненберг зышліся на бітву аб'яднаныя войскі Вялікага княства Літоўскага і Польскага каралеўства з войскам крымскім. Гэта бітва увайшла ў гісторыю як "Вялікая". Вялікая таму, што ніводная з бітваў сярэднявечча не збіраа такой колькасці воінаў -- некалькі дзесяткаў тысяч. Але вялікая яшчэ і таму, што практычна прадвызначыла далейшае гістарычнае развіццё многіх еўрапейскіх народаў і стала фіналам страшнага, больш чым двухсотгадовага супрацьстаяння двух магутных сіл: славянства і крымскіх заваяўнікаў.

На грунвальдскім полі войскі Вялікага княства Літоўскага, Рускага, Жамойцкага налічвалі 40 харугваў, сярод якіх значыліся Гарадзенская, Лідская, Полацкая, Віцебская, Наваградская, Ваўкавыская, Барасцейская, Мінская, палкі Жамойцкі, Аршанскі, Слуцкі, Мегілёўскі, воіны з Нясвіжа, Кобрына, Крэва, Лукомля, Ашмянаў... Ды кожны беларускі горад, мястэчка, вёска выправілі на гэтую бітву сваіх прадстаўнікоў.

Раніцай 15 ліпеня адзін супраць аднаго сталі ордэнскае войска, за плячымі каторага бачылася ўся Еўропа -- рыцары з рэйнскіх зямель, майсана, Вестфаліі, Швейцарыі -- і польскае ды вялікакняскае войска, у якім пераважалі славяне (палыкі, беларусы, украінцы, рускія, чэхі) у саюзе з літоўцамі, пры падтрымцы татарцаў, што знайшлі сабе прытулак у Вялікім Княстве. Сілы бакоў, калі ўлічыць лепшае ўзбраенне рыцараў-тэўтонаў і колькасцю перавагу саюзнага войска, былі прыкладна роўныя. Але ж за спінай у беларусаў, палыкаў, літоўцаў была свая зямля, свае хаты ды сем'і, і таму баявы дух іх быў куды вышэйшы. Гэта паў-

на і прадвырашана выход кудаснай сечы, якая доўжылася цэлы дзень. Пачалася ж бітва атакай конніцы Вялікага княства Літоўскага, якая панесла знач. а страты з прычыны "воўчых ям", накіпаных крыжакімі, куды трапіў князь Іван Едзевіч "і яе мношым людзям большы вред от тех ям был". А потым сышліся ў смяротнай бойцы левы фланг саюзнага войска, які займалі харугвы Вялікага Княства, і Малезная рыцарская лавіна галоўнага маршала Фридриха фон Веленрода. "Нага наступала на нагу, даспехі удараліся аб даспехі і дзіды накіроўваліся ў твары ворагаў... Нарэшце, калі дзіды былі пераламаны, шэрагі таго і другога боку і даспехі з даспехамі настолькі самкнуліся, што рабілі пад ударамі мношчю і смярот, часадманых на дрэўкі, страшым прохат, які можна пачуць ад удараў молата аб кавадла, і людзі біліся і коні давілі людзей". Магістр Ордена Ульрых фон Кянгінген прыдаў падмацаванне супраць левага крыла саюзнікаў і войска Вялікага Княства мусіла пайсці на рымкоўны, але вымушаны маневр. Як зазначаў у лісце адзін з кіраўнікоў Ордена ўжо ў паслягрунвальдскі час, што "і ў новай бітве ворагі могуць наўмысна выклікаць уцёкі некалькіх атрадаў, каб прывесці да разрыву саюжных парадкаў цяжкай конніцы, як то сталася ў "вялікай бітве". Сапраўды, згодна апісанняў сведкаў бітвы, пасля наўмыснага адыходу часткі вялікакняскага войска атрады крыжакоў, "маркучы, што яны ўжо атрымалі перамогу, аддаліліся ад сваіх сцягоў, чым парушылі парадок сваіх атрадаў. Потым, калі яны захацелі вярнуцца да сваіх людзей і сцягоў..., былі палонены ці загінулі ад мяча". У гэты ж час насмерцъ стаялі 3 харугвы смаленскай зямлі: Моціслаўская, Аршанская і Смаленская, што асцерагалі ад магчымага захаду крыжакаў у тым да польскага войска, якое ў гэтым выпадку трапіла ў акружэнне. Треба ўлічваць, што апісваемыя падзеі разгортваліся без удзелу правага флангу саюзнага войска, якое на даве гадзіны пазней за Вітаўтава ўступіла ў бітву. У другой фазе сражання менавіта на правым крыле вырашаўся яго выход. Сеча з пераменным поспехам цягнулася шэсць гадзін. У магістра ў падмацаванні знаходзілася яшчэ 16 харугваў (прыкладна трэць крыжацкага войска). І калі Кянгінген адчуў, што сілы саюзнікаў выходзяць, стаў на чале іх і пайшоў, як ён лічыць, на разгром супраціўніка. Але пралічыўся, бо мелі свае некра-

нутня рэзервы Ігана і Вітаўта. Палкі з аднаго боку, ліцвіны -- з другога, ударылі па войску магістра. У гэтай апошняй рамаючай сутычцы адборныя аддзелы Ордена "абложаны адусюль" былі пераможаны і раздаўлены, амаль усе воіны, што біліся пад шаснаццаць сцягамі, былі перабіты ці ўзяты ў палон". Не удалося Ордэну захаваць слаўнасць у тым кайданы, што былі знойдзены пераможцамі пасля бітвы ў крыжацкім лагery. Удар для тэўтонаў быў настолькі ашаламляльны, што землі ўсходніх славян 5 стагоддзяў не ведалі германскай агрэсіі.

Як адначалася, Вялікае княства Літоўскае і Рускае паўста-
ла ў форме своеасаблівай федэрацыі зямель "Літвы" і "Русі". Ма-
гутны ўсходнеславянскі яго зачын (9/10 тэрыторыі і 8/10 на-
сельніцтва) першапачаткова прадвызначаў "прэрусскую" накірава-
насць, баларускі змест гэтай дэяржавы. К. М. Кос у рабоце "Сцень-
ка Расін" пісаў, што "Русь тады была падзелена на дзве дэяржа-
вы: маскву і Літву", якія з'яўляліся дзвюма цэнтрамі аб'яднання
ўсходнеславянскіх зямель.

Паслядоўным правадніком праграмы аб'яднання вакол Вільні
зямель колішняй старажытнай Русі быў вялікі князь Альгерд,
які дасягаў у гэтай справе значных поспехаў. Паказальна ўжо
тое, што першую палову жыцця Альгерд правёў у Полацку (у першым
шлюбе ён быў жанаты на віцебскай княгіні марыі Іраслаўне), дзе
прыняў праваслаўе (аб'яднальнік праваслаўных рускіх зямель па-
вінен быў быць праваслаўным) і спрабаваў падпарадкаваць сваёй
уладзе Пскоў. Калі ж Альгерд стаў вялікім князем Літоўскім,
ён з поспехам працягваў ажыццяўляць сваю "агульнарускую" пра-
граму. Пры ім робяцца спробы авалодаць Ноўгарадам Вялікім,
дадучаюцца да Вялікага Княства Валын (1352 г.), Бранск і Сма-
ленск (1357 г.), Мыеў (1362 г.), Надолле (1363--64 гг.), Ча-
нігава-Северская зямля (канец 60-х--пачатак 70-х гадоў XIV ст.).
Між іншым, як бы мовіць, ліцвінскай імперыі сягалі ў гэты час ад
Балтны да Чорнага мора, ад Судпрысн і далей на захадзе да Ма-
жайска і даломны на ўсходзе (107 км ад Масквы).

Аднак у асобе Ігана -- свайго пераемніка на княмацкім
стаў -- Альгерд не знайшоў пераемніка ў ажыццяўленні прагра-

ми збирання усіх руських земель навкол Вільні. Своїм ролю тут адиграла політика Рима, які бачили створення могутнього православного бастиону на сході Європи. Ді і активізація захопницької політики Ордену надіпродніз'я була великою князівства до самої Польщі. І калі у середині 80-х років XIV ст. означилися два варіанти князівства Ягайли -- на польській королівській Ядвізе ці на дачці Дмитрія Данського -- великі князі прийняв перший варіант. Таким чином, Польща дала згоду надати королівський трон литовському князю у обмін на каталіцьку Литву, з далішим призначенням на акаталічване беларуських, українських, руських земель Великого князівства Литовського і Руського.

1387 год, у якій Ягайла стає Уладзіславом, прийнявши каталіцизм, можна лічити роками змінення соціально-правового становища беларуських земель у Великому князівстві. Наводить грамоту "короля польського, великого князя литовського і сирічанського Русі" (так Уладзіслав-Ягайла величав офіційні документи) від 20 лютого 1387 г. феодальна знать каталіцького верховенства, яка була у більшості литовського походження, отримувала необмежані права володіння і розпорядження своїми вотчинами, а також звільнялася від виконання шерегу державних повинностей. На православних феодалів геть привілеї не розповсюджувалися. Натурально, гострі дискримінації для знаті у своїй більшості східнослов'янського походження закон викликав у їх середовищі різке незадоволення політикою верхньої влади Великого князівства.

З того часу (з кінця XIV ст.) так зване "руське" питання у політичній Великим князівстві не однією падає і використовується різними політичними силами і групами. Першим скаристає його Вітаут, які у 90-х роках XIV ст. виступив з програмою створення самостійного "Русько-Литовського" королівства, яке супротивлялося з одного боку Польщі, з другого -- Москві. Усередині держави для виконання своєї програми Вітаут узяв у союзнікі опозиційну каталіцьку експансію Польщі у своїм православну знать, за межами великого князівства -- Орден, якому було вигідно пагаршення відносин з князівствами і польським державою, а також татарського емігранта, ранішого залатардинського хана Тахтаміша. З Орденем вночі 1398 г. на острові Салін було заключено пагадження, на якому Вітаут об'являється "королем

Литви і Русі". А в планах на Вітаута і Тахтаміша, які, даручи, видав литовському великому князю ярлик на ківання усіми руськими землями, даваємося з "Хронографа": "Витовт рече: Я тебе (Тахтаміша -- П.Л.) посажу на Орде и на Сарай, и на Болгарех, и на Астархан, и на Озове, и на Зяйцькой Орде, а ты мене посади на Московском великом княжнии... и на Новгороде Великом, и на Искове, а дверь и Рязань моя и есть, а Немцы, сам возму".

Аднак гетьм амбіційним задумам здійснити не удалося. 12 жнівня 1399 г. на річці Ворсклі відбулася рашаюча бітва між каталіцьким Вітаут-Тахтаміш і войсками Златой Арди на чолі з Цімур-Кутлум і Едігеєм, у якій "попусти бог татаром". Армія Вітаута була амаль цілком знищена, сам же великий князь "побеже в мале дружині".

Поразка на Ворсклі мала своїм результатом дагавор між Великим князівством і Польщею 1401 г., які пацвярджав "польско-литовський" унію, що була заключена 16 років перед гетьм у Криве.

Акримі того, у праці привілеї 1387 г. дагавор 1401 г. знову супротивлявся феодалів каталіцького верховенства православним.

Названі документи падрхтвали прийняття постанови Гарадзельського сейму 1413 г. об унії між Великим князівством і Польщею, наводило якої православна знать князівства ставилася практично у дискримінаційне становище у гатай етнічно неоднорідній державі. Параграф 3-й Гарадзельської постанови, працягавши привілеї 1387 і 1401 років, устнає, що тільки "каталіки, Римської церкви падуладні", володарі і користачі кананічними і паітичними привілеями і падараваннями папському класу з боку верхньої влади. У параграфі 6-м пацвярджалося заборона на шлюби між каталіками і православними. Асаблівше значення у далішій унутрішній боротьбі у Великим князівстві мав параграф 9-й Гарадзельської постанови, на якій на "паістінства, месца і падади" назначалися "только каталіцької вери пахильнікі і падуладні святой Римской церкви". Також у 9-й пастанові уряди земскіх надаючи тільки опавядальникам християнської каталіцької вери і да савета намага (великокнязького)

Ради - П.Л.) дапускаюцца і у ім прысутнічаюць, калі абмяркоўваюцца пытанні аб дзяржаўным дабрабыце, таму што часцяком розніца ў веравызнаннях прыводзіць да розніцы ў пазіцыях і аказваюцца цэла гэта вядомымі такімі рашэнні, якія неабходна ў тым жа залучаць". Параграфы 11 і 12 гэтага дакумента пазбаўлялі права-слаўных феодалаў права выбарнага вялікага князя, якім зноў жа карысталіся толькі "даны і шляхціцы зямлі літоўскае, прыхільнікі хрысціянскай рэлігіі, Рымскай царквы падушадныя, не схіёматыкі ці іншыя паганяны".

Тым самым Гарадзельская пастанова была ўжо далёка не кіліям, укалочаным паміж дзвюма часткамі Вялікага Княства, а пагрозлівым дынамітам, закладзеным пад федэратыўнае адзінства гэтага дзяржаўнага ўтварэння. Выбуху доўга чакаць не прыйшлося. Ён адбыўся ў 30-я гады XV ст. у час барацьбы за вялікакняскі стол, які застаўся пасля смерці Вітаўта толькім.

У 1430 г. вялікім князем літоўскім становіцца малодшы брат Ягайла Свідрыгайла Альгердавіч, які ў свой час выступаў апанентам вымушанага прапольска-каталіцкай палітыкі Вітаўта першых дзесяцігоддзяў XV ст. Характэрна, што барацьбу супраць колішняга "гаспадара" Вялікага Княства ён вёў, выкарыстоўваючы праграму Вітаўта 90-х гадоў XIV ст. - праграму стварэння Літоўска-Рускай дзяржавы з апорай на праваслаўныя элементы Вялікага Княства. Як заўважаў хроніст XVI ст. Іаан Стрыкоўскі, Свідрыгайла змагаўся супраць Вітаўта, "абаніраючыся на Руоў, што яму спачувала".

Свідрыгайла на вялікае княжэнне ўзыходзіў пры падтрымцы князёў і баяраў беларускіх, украінскіх, рускіх зямель Вялікага Княства. Таму няма нічога дзіўнага, што нованасаджаны гаспадар пачаў абанірацца на гэтыя сілы ў кіраванні дзяржавай. Пры ім праваслаўная арыстакратыя "рускіх" вобласцей княства займае вышэйшыя пасады, засядае ў вернай вялікакняскай Радзе (князі Друцкія - Красныя, Баба - Карсаківічы, Хадкевічы, Палазовічы ды інш.). Яны ж прымаюць удзел у вырашэнні самых адказных дзяржаўных пытанняў.

Узрастанне палітычнай ролі праваслаўнай знаті, выпаданне з рук каталіцкай арыстакратыі неабмежаванай улады прывяло да зноў апошняй супраць Свідрыгайла Альгердавіча. У ноч на 1 верасня 1432 г. адбыўся замах на вялікага князя. Свідрыгайла рата-

ваўся ўцёкамі ў Полацк, а змоўшчыкі пасадзілі на віленскі стол роднага брата Вітаўта Жыгімонта Кейстутавіча. Полацк, які ўвесь час знаходзіўся ў гушчы палітычных падзей, становіцца сталіцай Вялікага княства Рускага. Існаванне менавіта такога дзяржаўнага ўтварэння адзначае летапісец: "И Литва же поседиди великого князя Жигимонта Кесюттевич на великое княжение на Вилни и на Троцах месяца септября 1 день. И приде Швидригайло на Полоцк и на Смоленск, и князи руськыи и боляре поседиди князя Швидригайло на великое княжение на Руское".

Такім чынам, федэратыўнае гаспадарства распалася на два дзяржаўныя ўтварэнні: Вялікае княства Літоўскае і Вялікае княства Рускае. Апошняе з прыгаданых дзяржаў, якая атвардзілася і ўзнікла на аснове аўтаноміі Полацкай, Віцебскай, Смаленскай зямель у складзе Вялікага Княства, існавала 4 гады. Намінальна яна загінула ў выніку ваеннага паражэння войскаў Свідрыгайла ў бітве пад Вількамірам (сённяшняе Укмерге) летам 1435 г., але фактычна Вялікае княства Рускае спыніла сваё існаванне ў выніку авантурных, неабачлівых дзеянняў "князя рускага", які на ўмоцы быў адолец тонкай дыпламатыі "вялікага князя на Вільня і на Троках", скаардынаванай з польскім каралём.

Для таго, каб выбіць у Свідрыгайла апору на праваслаўных феодалаў "рускіх" зямель, 15 кастрычніка 1432 г. каралём Польшчы Уладзіславам-Ягайлам быў выдадзены са згоды Жыгімонта Кейстутавіча прывілей, па якому прадстаўнікі знакамітых родаў праваслаўнага веравызнання ўраўноўваліся ў некаторых правах з феодаламі-каталікамі. Праз год і сем месяцаў, 6 мая 1434 г., быў абнародаваны аналагічны прывілей, які ўжо паходзіў толькі ад аднаго вялікага князя Жыгімонта. Неабходнасьць яго выдання тлумачыцца ў прэамбуле тым, што "гаспадар" кадае "нашым гомлі Літоўскія і Рускія прывесці ў парадак і справы і дзясці да найлепшага стану..., каб паміж народамі гэтых зямель не было ніякага разладу ці непадобнага ўрону..., каб яны карысталіся роўнымі міласціямі і тым больш горача і настойліва імкнуліся заўсёды да адзінства душ і дапамагалі захаванню найшчаслівейшага стану гэтых зямель". Гэтым пунктам, што ішло ўслед за гэтай прэамбулай, даравалі "рускім" князям і баярам права свабоднага распараджэння спадчыннымі маёмасцямі па прыкладу "іншых

месьці "рысціанскіх"; права атрымання ў спадчыну зямельных валоданняў коннамі і дзецьмі; вызвалілі княжацкіх і боярскіх падданных ад асобных дзяржаўных падаткаў і павіннасцей; дазвалялі месьці ва ўмытку прываслаўнай шляхце нараўне з феодаламі каталікамі гарбы і знакі шляхецтва.

Але адно з галоўных пытанняў -- удзел прываслаўных феодалаў у кіраванні дзяржавай -- гэтайграматай Ягымонта Кейстутавіча не вырашалася. Параграф 9 Гарадзельскай пастановы, паводле якога прываслаўныя не мелі права займаць вышэйшыя дзяржаўныя пасады, не быў адменены.

Менавіта ў сувязі з гэтым і працягвалася далейшая унутрыпалітычная барацьба, якая, часцяком, абумоўлівалася знешнепалітычным становішчам Беларуска-літоўскага гаспадарства, асабліва адносінамі з суседняй Маскоўскай дзяржавай.

Справа ў тым, што з канца XV ст. усходні сусед княства -- Маскоўская дзяржава, якая набірала моц, -- пачала праводзіць палітыку пад доўгым збірання ўсходніх славянскіх зямель, што складалі некалі Старажытную Русь. У 50--80-я гады XV ст. адносіны паміж Вялікім княствам Літоўскім, Рускім, Жамойцкім і Маскоўскай Руссю рэгуляваліся дагаворам 1449 г. Казіміра і Васілія II, які ў гістарычнай літаратуры кваліфікуецца як "Вялікі акт падзелу Русі паміж Масквою і Вільня". Васілія II браў на сябе абавязак "не вступатися" у ватчыну Казіміра: "ни в Смоленск, ни в Любечск, ни во мценск, ни во вси... украинныи места". У сваю чаргу Казімір адмаўляўся ад прэтэнзій на Ноўгарад Вялікі і Пскоў. Дагавор заклікаў суседнія дзяржавы "быти в любви, быти везде заодин".

Аднак, маючы такі камень спатыкнення як беларускія, украінскія, частка рускіх зямель з іх прываслаўным насельніцтвам, цяжка было ажыццявіць гэты заклік. Маскоўская дзяржава так фармулюе сваю пазіцыю ў адносінах да названых зямель: "Ано не то одно наша отчина, кои города и волости и ныне за ними: и вся Русская земля, Киев и Смоленск и иные города... з божьей волею, из старины, от наших прародителей наша отчина".

Гэтая пазіцыя не нарадзілася на пустым месцы. Яна была падрыхтавана палітычнымі выступленнямі прываслаўнай знаці "рускіх"

зямель Вялікага княства. У 1481 г. была выкрыта змова супраць Казіміра ў Кіеве, на чале якой стаялі случкі князь Міхаіл Аделькавіч, яго стрыечны брат Федар Іванавіч Бельскі і адзін з князёў Гальшанскіх. Сафііскі легатіс так зафіксаваў мату гэтай змовы: "вохотеша вотчичи -- Ольшанской да Олелькович, да князь Федор Бельский по Березину реку отосести на великого князя (Маскоўскага -- П.Л.)".

Змова абаліралася, хутчэй за ўсё, на Пунае кола мясцовых феодалаў, якія знаходзіліся ў аназіцы да прэкаталіцкага ўрада Вялікага княства, і сярод каторых былі адчувальныя прамаскоўскія настроі. Пацверджаннем таму з'яўляцца частыя пераходы ў 80--90-х гадах XV ст. прываслаўных феодалаў "рускіх" зямель княства на бок Масквы. З 1487 па 1493 г. "на службу ў Маскву" выйшлі князі Заратынскія, Бялеўскія, Мірэцкія, Вяземскія. Выходзілі яны не с голымі рукамі, а са сваімі ўдзелямі, якія з дапамогай рускага войска далучаліся да Маскоўскай дзяржавы. У гэтыя гады практычна ішла неафіцыйная вайна паміж Масквой і Вялікім княствам Літоўскім.

У 1494 г. быў заключаны новы мірны дагавор паміж суседнімі дзяржавамі. Іван III і Аляксандр змацавалі сваімі подпісамі дакумент, паводле якога ліцьвінскі бок прызнаваў усе ад'ядны князёў і далучэнне да Масквы іх уладанняў, а таксама адмаўляўся "на вечныя часы" ад прэтэнзій на Ноўгарад Вялікі, Пскоў, Цар, Рязань. Іван III у сваю чаргу пацвердзіў абавязанасць Васілія II не "вступатися" у Смаленск. Аднак гэтага мірнага дагавора хапіла толькі на 6 гадоў.

У XVI стагоддзі Вялікае княства Літоўскае і Маскоўская дзяржава ўваходзілі ў стане вайны паміж сабою. Ваеннае сутыкненне зноў жа было справакавана дзеяснасцю прываслаўных князёў абмежаваных зямель княства. У канцы 90-х гадоў XV ст. на бок Масквы перайшлі князі Сямён Бельскі, Сямён і Іван Макейскія, Васіль Даміціч. Пад уладай Масквы аказаліся багатыя воласці з гарадамі Ноўгарад-Северскі, Чарнігаў, Старадуб, Ромель ды інш. Гэтае развіццё падзей, натуральна, не магло не прывесці да вяртальнага канфлікту. І сапрады, 14 ліпеня 1500 г. "зехалося войско литовское з московским на Вадрошы, и учинили межы собою и реку великую, и побилъ Москва Литву". Вынікам пераможнай

для Московської дяржавы войны з'явіўся мірны дагавор 1503 г., на якому да Масквы афіцыйна былі далучаны Чарнігаў, Ноўгарад Северскі, Гомель, Бранск, Луціўль, Старадуб, Мценск.

XVI стагоддзе, такім чынам для Вялікага княства Літоўскага, Рускага, і Жамойцкага пачалося няўдада -- са страты значнай тэрыторыі ўсходніх зямель. Аднак на гэтым бедзі не скончыліся. Навяршанае "руское" пытанне, якое раздзірала ўнутранае адзінства Вялікага Княства з канца XIV ст., дало аб сабе знаць і ў новым стагоддзі. Гаворка ідзе аб так званым паўстанні Глінскага -- самым буіным палітычным выступленні на тэрыторыі беларускіх зямель пасля феадальнай войны 80-х гадоў XV ст.

На чале выступлення стаў князь Міхал Глінскі. Прыбліжаны ў гэты час да Вялікага князя Аляксандра, Глінскі быў адукаваным, тонкі палітык-дыпламат, аднак, грашыў палітычным авантюрызмам. Атрымаўшы адстаўку пры двары Жыгімонта I, славалюбівы князь адкрыта выступіў і супраць новага "гаспадара" і супраць свайго асабістага ворага і канкурэнта, ваяводы трокскага Яна Забараўскага. Пасля таго, як апошняга ён знішчыў фізічна, Глінскі пачаў ствараць кааліцыю для барацьбы з Жыгімонтам: "збіраў прыяцельны адны крывяны, другія за пэнязі, так з Руси, яко з Литвы". Разам з тым, вопытным палітык, які ведаў стан спраў у дзяржаве і настроі розных колаў насельніцтва Вялікага Княства -- Міхал Глінскі добра разумеў, што можа разлічваць на поспех свайго дастаткова авантурнага пачынання толькі пры падтрымцы шырокага фронту сепаратысцкі настроеных феодалаў ды і насельніцтва "рускіх" зямель княства, якія выступалі супраць каталіцкага пранікнення. Не выпадкова ён распаўсюджваў чуткі, што хутка ўсіх праваслаўных у Вялікім Княстве пачнуць гвалтоўна абарачаць у каталіцкую веру.

Такая падрыхтоўчая работа падзеінічала, і, як адзначав у сваёй "Хроніцы" М.Стрыкоўскі, "было іх ужо вельмі многа...., якія Глінокаму дапамагалі і з ахвотай засталіся з ім да канца і дамагаліся таго, што задумалі..." А задумаў Міхал Глінскі з "братъямі своєю" ні многа ні мала як стварэння самастойнага княства з апорай на "рускі" элемент Вялікага княства Літоўскага, Рускага, Жамойцкага. Аб гэтым мы ведаем ад таго ж Мацея Стрыкоўскага, які пісаў, што Міхал Глінскі

спадзяецца "узнавіць Вялікае княства ад Литвы да Руси" і "адрадіць кіеўскую манархію".

Разумеючы, што без моцнага знешняга саюзніка не абыйсціся, Міхал Глінскі заручыўся падтрымкай Масквы. Пад час войны паміж Вялікім княствам Літоўскім і Маскоўскай дзяржавай, якая пачалася ў 1507 г., Васілю III было з рукі "узбунтаванне" прыгранічных тэрыторыяў свайго праціўніка, што давала дадатковыя шанцы на легкую перамогу. А дзеля ж аслаблення магутнага заходняга суседа маскоўскі ўрад мог памоці і на стварэнне марыянэткавага буфернага княства. практычна ў ідэале такі выхад паўстання і прадугледжваўся. Аб гэтым сведчыць змест перамоваў паміж прадстаўніком Васіля III Губай Маклокавым і Міхаілам Глінскім. На іх ішла гаворка аб сумесных баявых дзеяннях, а таксама аб перадачы пад уладу Глінскага захопленых зямель: "и которые литовские города возьмут и на тех городах сидети им, а великому князю (маскоўскаму -- И.Д.) в те города не вступатися и на том на всем великого князя дяк Губа Маклоков правду дал".

цэнтрам паўстання стаў горад Тураў -- спадчыннае ўладанне князёў Глінскіх. Адсюль князь Міхал са сваім атрадам пайшоў да Мазыра і, як паведаміла "Хроніка Літоўская і Жмоіцкая", "Мозыр взял и своими людьми осадил". Далей летапісец занатаваў, што "пристали тех до него князата Друцкие и князь Михаил Мстиславский с землем своим, той з Друцким, а сей Мстиславским, так тех и оршанци, Кричев, Гомель поддалися ему". Сумесна з маскоўскім войскам атрады Глінскага узаялі ў аблогу мценск. Аблога суправаджалася рэідамі асобных падраздзяленняў "мало не до Вильни".

Размах паўстання прымусіў Жыгімонта падрыхтаваць для барацьбы з "бунтаўнікамі" шматлікае польска-ліцьвінскае войска. падраздзяленні Глінскага супрацьстаяць яму не маглі, таму пачалі адыходзіць да Оршы, дзе былі канцэнтраваны асноўныя сілы арміі Маскоўскай дзяржавы. Пры набліжэнні да Оршы ваваных залучэнняў Жыгімонта рускія палкі сумесна з атрадамі Глінскага перайшлі чэраз Днепр, ухіліўшыся ад бітвы. Здарылася гэта супраць волі Міхала Глінскага, які "остатнего частя своего и звитязства в той битве усилывал скоштовати, напоминал гетманов московских, абы... до битвы поле дали, обещаючи им певное и всеми снарядное звитязство, если будут według его рады поступовати".

Але командованню руским войскам не прийняло угаворау Глінського. Лно заклчыла мірне пагадненне з Жгімонтом, на якому Глінскім і х блізкім паллечнікам гарантаваўся свабодны выезд з Вялікага княства у Маскву. Гэты ж дагавор пацвярдаўу граніцы, што былі вызначаны Іванам III і Аляксандрам.

Такім чынам, выступленне Глінскага скончылася няўдачай. Вынікі паўстання 1508 г. былі неадназначнымі. З аднаго боку, на яго ўдзельнікаў абрушыўся жорсткі тэрор: "И была у Литве после Глинокого замятня велии великая, и панов тых имали, которые с Глинским мешкали гораздо и некоторых шляхту, и мучоно", адзначае летапіс. З другога -- вярхоўная ўлада Вялікага княства добра усвядоміла, што без прыцягнення на свой бок православнай значі ва ўмовах пастаяннага суперніцтва з Маскоўскай дзяржавай, ёй не ўдасца ўтрымаць сваіх руках багатня, вялізныя ўсходнія тэрыторыі. А адносіны з Масквой складваліся далёка не прост і не заўсёды на карысць вялікакняскай дыпламатыі і Войска. Імкненне ўсходняга суседа пад ідэалагічным веллюмам далучэння православнага насельніцтва княства да адзінаверцаў, вяртання да былога адзінства Кіеўскай Русі, набывала небяспечны для незалежнасці Вялікага княства Літоўскага, Рускага, Жамойцкага размах. У 1512 годзе з ініцыятывы Масквы распачалася чарговая вайна і ў 1514 г. войскі Васіля III, аздадаўшы Смаленскам, рушылі ўглыб княства ў напрамку Друцка і Оршы. Прыпыніць 80-тысячнае рускае войска князя М.Булгакіна-Голіцы ды баярына І.Чалядніна магло толькі не намнога большае за 30 тысяч войска на чале з вядомым ваяром і дасведчаным палкаводцам, гетманам Канстанцінам Астрожскім. Сутычка паміж гэтымі далёка не раўназначнымі па колькасці арміямі адбывалася 8 верасня 1514 года на рацэ Крапіўна пад Оршай. Тонкі тактычны разлі гетмана Астрожскага, добрая ўзброенасць (прынамсі гарматамі) войска Вялікага княства, а, самае галоўнае, мужнасць і рашучасць воінаў, якія асаралялі незалежнасць сваёй дзяржавы, свае хаты і сем'і дэзволілі

ушчэнт разбіць супраціўніка і тым самым на лаўны час опывіць памкненні масквы авалодаць суседнімі ліцьвінскімі тэрыторыямі.

ДЛЯ ЗАЎВАГ

Тэма 6. АФАГМЛЕННЕ ФАЛЬВАРКАВА-ПАНОШЫННАЙ СІСТЭМЫ І ШЛЯХЕЦКАЙ
ДЭМАКРАТЫІ (XVI--ПЕРШАЯ ПАЛОВА XVII СТСТ.)

Бучэжныя пытанні. 1. Сацыяльна-эканамічнае развіццё беларускай
вёскі. 2. Гарады -- цэнтры гандлю і рамства. 3. Літоўская пана-
на. 4. Утварэнне Рэчы Паспалітай -- шляхецкай федэратыўнай
шматкампанійнай дзяржавы.

У XVI--XVII стст. галоўнай матэрыяльнай базай развіцця гра-
мадства Беларусі, як і іншых частак Вялікага княства Літоўска-
га, Рускага, Жамойцкага, з'яўлялася сельская гаспадарка, якой
спадарожнічалі цесна звязаныя з ёй промыслы і сельскія рамёствы.

Асновай сельскай гаспадаркі было земляробства. Але важнае
значэнне адгравала і другая яе галіна -- жывёлагадоўля, якая
забеспечвала земляробства рабочай жывёлай і угнаеннямі, а на-
сельніцтва -- прадуктамі і сыварынай. У якасці дапаможных занят-
каў развіваліся разнастайныя промыслы (бортніцтва, рыбалоўства,
паляванне) і хамяе рамство.

Галоўны сродак вытворчасці -- зямля -- знаходзіўся ва ўлас-
насці феодалаў. Яна была матэрыяльнай асновай іх эканамічнага і
палітычнага панавання. Гэты клас склаўся з саслоўяў свецкіх і
духоўных феодалаў.

Да пачатку XVI ст. свецкія феодалы, якімі з'яўляліся воін-
рыцары, называліся боярамі. З часу ж Гарадзельскай уніі (1413
г.) сталі пашырацца польскія назвы свецкіх феодалаў "шляхцічы"
і "зямяне". Нашчадкі Рурыкавічаў, Гедымінавічаў і іншых родаў
захоўвалі тытул "князь", а тыя феодалы, якія займалі важныя па-
сады ў дзяржаўным апарате, з пачатку XVI ст. атрымлівалі тытул
"пан". Асноўная маса шляхцічаў Беларусі з'яўлялася беларусамі і
спавядала праваслаўе.

У сярэдзіне XVI ст. колькасць феодалаў, якія мелі зямельныя
уладанні на Беларусі, складала прыблізна 162 тыс. чалавек, г.зн.
9% усяго яе насельніцтва (прыблізна 1,8 млн. чалавек), або 46%
усіх феодалаў Вялікага княства (прыкладна 350 тыс. чалавек). Най-
буйнейшым феодалам была дзяржава, якая ў асобе вялікага князя
літоўскага з'яўлялася не толькі савярэням дзяржаўнай тэрыторыі,
але і непасрэдным уласнікам вялікіх так званых гаспадарскіх зя-
мельных уладанняў ("валасцей"). Поруч з зямельнай уласнасцю свец-
кіх феодалаў на Беларусі развівалася і землеўладанне вышэйшага

духавенства і асобліва карпаратыўных духоўных феадалаў: права-слаўных і, галоўным чынам, каталіцкіх епіскапстваў, манастыроў і царквы. Закон гарантаваў і феадалам права перадаваць свае маёнткі ў спадчыну, прадаваць, аменьваць, закладаць, дараваць альбо заяшчаць ва ўстаноўленым парадку.

Разам з умацаваннем права ўласнасці феадалаў на зямлю пашыраўся іх падатковы і судовы імунітэт.

У XIV—XVI стст. у Беларусі працягвалася развіццё панская гаспадарка, якая вялася, як правіла, пры ўсіх "дварах" — адміністрацыйна-гаспадарчых цэнтрах маёнткаў. Прыкладна да сярэдзіны XV ст. яна мела выключна натуральны характар, таму што задавальняла толькі асабістыя патрэбы феадалаў, але ў далейшым пад уздзеяннем пашырэння сувязей феадальнай эканомікі з унутраным і асабліва знешнім рынкамі пачынаецца рэарганізацыя панскай гаспадаркі ў фальварак. Да сярэдзіны XVI ст. фальварак як асобны тып панскай гаспадаркі ўсталяваўся амаль выключна ў басейнах Заходняга Буга, Нёмана і часткова Заходняй Дзвіны, якія звязвалі адпаведныя рэгіёны Беларусі з оўчнымі цэнтрамі міжнароднага гандлю — Балтыйскімі партамі Гданьск, Каралевец (Кенігсберг, цяпер Калінінград) і Рыга.

Сялянне ("людзі", "мушкі" ці "падданыя") складалі аснову вытворчы клас-асноўе феадальнага грамадства. Асноўнай вытворчай ічэйкай сельскай гаспадаркі з'яўлялася гаспадарка селяніна. У крыніцах яна фігуруе пад тэрмінам "дм". Дм уяўляў сабой гаспадарку, як правіла, адной сялянскай сям'і. Гаспадаркі аднаго сяла складалі сууседскую сельскую ашчыну, а некалькіх бліжэйшых вёсак, якія належалі аднаму пану — валадцу ашчыны.

Кожная сялянская гаспадарка мела зямлю, якой сялян надзялялі феадалы — уласнікі зямлі. Рэнта асумавляла павіннасці характар сялянскага землеўладання. Феадалы звычайна прызнавалі яго спадчынасць. Права сялян на распараджэнне надзеямі былі істотна абмежаваны: "мушкі протый не має мочи землі господарской обелі продавати". У сярэднім на адзін дм прыпадала 10,6 га розных угоддзяў.

Прыкладна да канца XV ст. асноўнай формай феадальнай рэнты была даніна прадукцыйнай сялянскіх гаспадарак — збожжа, куры, мёд, футра і інш., а пераважнай катэгорыяй сялянства па характары галоўнай павіннасці з'яўляліся даннікі ("людзі данныя"). Адзін-

кай абкладання даннікаў служыў дм. Аднак члены сельскіх і вала-сних ашчын ("валашчане") неслі калектыўную адказнасць за спраўнае выкананне ўстаноўленых павіннасцей. Асаблівую групу даннікаў складалі сялянне — "дольнікі", галоўнай павіннасцю якіх была даніна чацвёртай часткі ("доли") ураджаю. Дольнікі былі адной з асновных катэгорый сялянства Падзвіння.

У XIV—XVI стст. на Беларусі паступова развівалася адраб-тачная рэнта, якая складалася з разнастайных работ ("служы цяг-лай") сялян на паню: узборваннем, баранаваннем, сяўбай, жнівом, касбай сена, маладзёбай і інш. Сялянне, галоўнай павіннасцю якіх была такая служба, звычайна называліся "людзьмі цяглымі".

Да аграрнай рэформы сярэдзіны XVI ст. асноўнай адзінкай аб-кладання цяглых сялян павіннасцямі з'яўлялася "служба". Адпавед-ная адзінка ў Берасцейскім павеце звычайна называлася "хрэбіл", а ў Пінскім — "дворышчам". Яны перш за ўсё азначалі участкі зям-лі, за крыстанне якімі сялянне неслі ўстаноўленыя цяглыя ("панш-чына") і іншыя павіннасці. У XVI ст. адну службу выконвалі ў сярэднім два-тры дмы, гаспадары якіх часта былі сваякмі. Чужыя асобы ў ёй называліся звычайна "патушнікамі".

З пачатку XV да сярэдзіны XVI стст. паншчына з адзінкі аб-кладання ў 14 дзён на год павялічылася да 2 дзён на тыдзень, г.зн. у 7,4 раз.

Узмацненне сувязей сельскай гаспадаркі з унутраным і асаблі-ва знешнім рынкамі асумавіла таксама значнае пашырэнне градовай формы рэнты. Да сярэдзіны XVI ст. яна стала галоўнай павіннасцю катэгорый "людзей кунічных", "асадных", або "чынавых", і адной з асновных павіннасцей іншых катэгорый сялян. Ва умовах пачатан-ня натуральнай гаспадаркі для даволі значнай часткі сялянства га-лоўнай павіннасцю былі разнастайныя спецыяльныя службы. Такія ся-лянне складалі катэгорыю сялян-слуг. Да іх, у прыватнасці, адносі-ліся і ваяцкія слугі (панцярныя, лутныя і інш. слугі-саяры). Апо-шніх асабліва многа было на ўсходніх ускраінах вкл.

Звычайна разам з галоўнымі сялянне розных катэгорый выконвалі яшчэ шэраг асноўных павіннасцей ("талокі" — сельскагаспадарчыя работы ў фальварках у час іх разгару, да 12 дзён летам; даніны, або "дм", кшам, аўсом, курамі, яйкамі, гусямі, сенам і інш.) а таксама дадатковых (оудаўніцтва, рамонт і варты панскіх двароў, перавозкі грузаў і інш.).

Такім чынам, пад уздзеяннем далейшага развіцця таварна-грашовых адносін да сярэдзіны XVI ст. у асноўным завяршылася рэарганізацыя архаічнай сістэмы феадальнай эксплуатацыі сялянства Беларусі. У выніку яе поруч з традыцыйна пераважаўшым у Падзвін'ні даннічка-дольніцкім варыянтам умацаваліся і два новых варыянтны сістэмы эксплуатацыі: фальварачна-паншчынны і чынашвы. Умоўную граніцу паміж фальварачна-паншчынным і даннічка-дольніцкім варыянтамі з аднаго боку, і чынашвы з другога, можна правесці прыкладна па лініі Пінск-Слуцк-Мінск-Барысаў-Орша.

Да сярэдзіны XVI ст. архаічная сістэма землеўладання сялянства Беларусі і аскладання яго павіннасцямі, якая толькі вельмі прыблізна ўлічвала гаспадарчыя рэсурсы адзінак аскладання, стала для феодалаў істотнай перашкодай на шляху іх імкнення павялічыць свае даходы. Гэта і аумовіла яе масавую рэарганізацыю з сярэдзіны XVI ст. перш за ўсё ў маёнтках гаспадара і іншых буйных феодалаў шляхам вымярэння зямлі на валокі (30 моргаў, або 21,36 га), вызначэння якасці глебы і увядзення валокі ў якасці асноўнай адзінкі аскладання. У крыніцах комплексу адзначаных і іншых мерапрыемстваў азначаецца тэрмінам "памера валочная", а ў гістарычнай літаратуры — "аграрная рэформа". З кожнай валокі зямлі былі ўстаноўлены дакладна вызначаныя віды і нормы павіннасцей. Віды галоўных і іншых асноўных павіннасцей залежалі ад павіннаснага характару валок, а нормы — ад якасці зямлі. Яна дыферэнцавалася на чатыры катэгорыі: "доораа", "сярэдняя", "дрэнная" і "вельмі дрэнная". Гэта значыць, што ўпершыню ўлічвалася розная эфектыўнасць працы на землях рознай якасці. Такім чынам, агульны памер павіннасцей таксама ўпершыню быў аумовлены як памерам валокі, так і якасцю зямлі.

Асноўныя прынцыпы землекарыстання і аскладання сялянства, якія былі ўведзены аграрнай рэформай, вызначылі істотныя рысы аграрнага ладу Беларусі на працягу далейшых двухсот гадоў яго развіцця.

Ва ўмовах выключнага панавання натуральнай гаспадаркі сяляне заставаліся асабіста вольнымі, бо ў пошуках лепшай долі мелі права пры выкананні пэўных умоў пераходзіць з маёнтка адных феодалаў у маёнткі другіх. Узмацненне феадальнай эксплуатацыі суправаджалася пашырэннем пераходу сялян як асноўнай формы іх барацьбы супраць павелічэння павіннасцей. Права сялян на пераходы

у новых эканамічных умовах стала галоўнай перашкодай на шляху ўзмацнення эксплуатацыі. Таму па меры пашырэння сувязей феодалаў з рынкам, а разам з гэтым умацавання іх эканамічнага і палітычнага панавання, ліквідацыя права сялян на пераходы і пераўтварэнне іх у прыгонных становіцца ўсё больш актуальнай задачай унутранай палітыкі пануючага класа.

У Беларусі з сярэдзіны XV ст. згадвацца чатыры асноўныя па характару асабістай залежнасці ад феодалаў катэгорыі эксплуатаемага насельніцтва: 1) "людзі пахожыя", або "вольныя"; 2) "людзі непахожыя", або "атчызныя" ("отчичи"); 3) "чэлядзь нявольная" (рабы) і 4) "закупы". Аднак розныя формы асабістай залежнасці абазначаліся толькі двума тэрмінамі: "воля" і "няволя". Як сведчыць аналіз даных адпаведных судовых спраў, тэрмінам "воля" абазначалася наяўнасць у сялініна права на пераходы і вызначалася юрыдычны статус пахожых людзей. Тэрмін жа "няволя" сведчыў аб адсутнасці такога права і вызначаў юрыдычны статус як нявольнай чэлядзі, так і непахожых людзей. Закупы знаходзіліся ў часовай няволі. Адным з асноўных юрыдычных прынцыпаў пазбаўлення сялян волі, г.зн. права на выхад, служыла даўнасць — працяглы час пражывання сялян у адным і тым жа маёнтку.

Статут 1529 г. устанавіў дзесяцігадовы тэрмін даўнасці. Аднак у ім, як і ў Статуце 1566 г., няма нормы аб пераўтварэнні вольных людзей у непахожых на аснове прынцыпу дзесяцігадовай даўнасці. Але, як сведчаць даныя адпаведных судовых спраў, такая норма дзейнічала. Упершыню прынцып дзесяцігадовай даўнасці, які шырока прымяняўся для запрыгоньвання сялянства, быў канфірмаваны ў Статуце 1588 г. У выніку прыгонніцкай палітыкі феодалаў і дзяржавы асноўная маса сялян Беларусі да сярэдзіны XVI ст. была запрыгонена. Такім чынам, да канца XVI ст. на Беларусі ў асноўным сфарміраваўся адносна адзіны клас-аслоўе феадальнага грамадства — эксплуатаемае і прыгоннае сялянства.

Узмацненне ўсіх форм феадальнага прыгнёту, якое суправаджалася паглыбленнем сацыяльнага становішча сялянства, з'яўлялася галоўнай прычынай далейшага абострання класавых супярэчнасцей феадальнага грамадства Беларусі. Яно выражалася ва ўзмацненні класавай барацьбы сялянства з феодаламі. Асноўнымі напрамкамі сялянскага супраціўлення былі барацьба за лепшую забяспечанасць гаспадарак зямлі, за асвежванне феадальнай эксплуатацыі, за захаван-

ке волі і змякчэнне рэжыму прыгоннага права. Сяляне прымянялі розныя формы барацьбы. Найбольш распаўсюджаны былі: скаргі, разнастайныя парушэнні права ў адносінах феадалаў на зямлю, адмовы пад рознымі падставамі і без іх выконваць устаноўленыя павіннасці, уцёкі пахожых сялян, нявольнай челядзі і "этчизных" людзей ад сваіх панюў, а часам і дзеянні разбойніцкага характару. Менавіта такі характар мела першае на Беларусі узброенае выступленне ў 1561--1569 гг. сялян былой гаспадарскай вёскі Свіслацкай воласці Багушэвічы пры актыўнай падтрымцы сялян суседняй вёскі Задобрычы.

У XIV--XVI стст. на Беларусі ішоў інтэнсіўны працэс урбанізацыі грамадства. Калі да 1500 г. крыніцы змяшчаюць звесткі аб 83 гарадах Вялікага княства Літоўскага, Рускага, Жамойцкага, то з 1500 па 1600 гг. налічваецца 580 гарадскіх пасяленняў.

Беларусь горад феадальнай эпохі ў сваёй большасці уяўляў невялікае паселішча, якое налічвала ад 1,5 да 3 тысяч жыхароў. Горад з насельніцтвам у 10 і болей тысяч складаў рэдкае выключэнне. Грамата вялікага князя літоўскага Казіміра 1444 г. вылучала ва ўсёй дзяржаве 15 "лепшых" гарадоў. У іх ліку былі названы Бярэсце, Віцебск, Гародня, Драгічын, Менск, Наваградак, Полацк, Слуцк.

Сярод усіх беларускіх гарадоў таго часу сваім вядучым значэннем у гаспадарчым, палітычным і культурным жыцці грамадства вызначалася Полацк. Аб ім самыя палачане, як сведчыць грамата полацкага ваяводы 1467 г., з гонарам заяўлялі, што іх горад "мёста славутае", нічым не саступае сталіцы ВКЛ -- Вільні, сталіцы Орда-на -- Мальбарку, значнаму польскаму гораду Гданьску.

Але усё ж асноўная частка беларускіх гарадскіх паселішчаў заставалася ў становішчы паўаграрным, паўгандлёвым з невялікай колькасцю рамеснікаў. Такім узроўнем характарызавалася жыццё ва умовах феадалізму бадай усіх еўрапейскіх краін.

Гонаванне горада ў якасці самастойнага сацыяльна-эканамічнага фактару феадальнага грамадства і цэнтра развіцця культуры стала магчымым дзякуючы ператварэнню яго ў цэнтр рамства і гандлю. XVI ст. стала часам, калі гэты працэс прайшоў сваё найбольш поўнае ў параўнанні з запярэднімі і наступнымі стагоддзямі феадальнай эпохі. Дакументы гэтых часоў вылучаюць у якасці цэнтраў разнастайнай рамеснай вытворчасці Бярэсце, Гародню, Слуцк, Менск, Полацк, Магілёў, Пінск. У кожным з гэтых гарадоў рамство было

прадстаўлена некалькімі дзесяткамі прафесій. У меншых гарадах -- Нясвіжы, Копысі, Шклове, Клецку ды іншых -- рамство было занята ад некалькіх дзесяткаў майстраў да 200 і больш.

Умовы феадальнай эпохі спарадзілі карпаратыўную арганізацыю рамеснай вытворчасці і рамеснікаў -- цэхі. Карпаратыўныя рамеснікі ў гарадах Беларусі існавалі ужо ў першай палове XVI ст. пад сваімі мясцовымі назвамі: сотні ў Гародне, брацтвы ў Полацку, Менску, староствы -- ў Магілёве. Да канца XVI ст. усюды замацавалася назва "цэх".

Рамесная вытворчасць актыўна садзейнічала развіццю гандлёвай дзейнасці гарадоў. Цэнтральнай фігурай у гандлі быў гараджанін -- купец, хаця з цягам часу гандлёвае асяроддзе пашырыў сябе і гандляр. Гандлёвая частка гарадоўскага насельніцтва была прадстаўлена некалькімі групамі. Яе багатыя вярхі складалі купцы, якія займаліся заможным гандлем, -- "госці". Беларускі госці сваёй дзейнасцю садзейнічалі гандлёвым сувязям гарадоў Вялікага княства Літоўскага з Масквою, Ноугарадам, Псковам, Цверру, Разанню. Ён пракаў шляхі на захад -- да Варшавы, Познані, Гданьска, да парту Рымскай -- Рыгі, Кралеўцу. Сваёй дзейнасцю купец-госць рабіў тракты-гасцінцы Беларусі ў сувязным звязе паміж Заходняй Еўропай і Вялікім княствам Маскоўскім.

Патрэбнасць аароны горада і гараджан ад феадальнага самавольства спарадзілі ішчэнне гараджан да самакіравання, саслоўнай арганізацыі, саслоўных гарантый. Першааднае значэнне мела права на самакіраванне. Яно дазваляла ператварыць горад у імунітэтную воласць, якая мела ўласныя органы ўлады, замацаваць принцип уласнай свабоды гараджаніна. Толькі так гараджанін меў магчымасць абараніць сябе ад прыгонніцкай няволі, якая панавала за гарадскою сцяной. Гэтае права гарадам павіннаў даць вышняя ўлада краіны. Зацікаўленая ў дзейнасці гарадоў, якія давалі янаму прыбытак у дзяржаўную казну, яна пайшла ім на сустрэчу. Ужо ў канцы XIV ст. вялікі князь літоўскі выдаваў гарадам даравальныя граматы на Магдэбургскае прэва, па якому гараджане вызваляліся ад шэрагу феадальных павіннасцей, маглі займацца рамством, гандлем ці земляробствам, выбіраць гарадскі орган ўлады -- магістрат, суд, стварыць рамесныя аб'яднанні -- цэхі. На працягу XIV--XVI стст. яго атрымалі Бярэсце, Гародня, Полацк, Менск, Драгічын, Наваградак, Магілёў, Віцебск, Пінск, Орша, Ваўкавыск і іншыя. Магнаты --

уладальнікі гарадоў -- таксама даравалі гэтак права сваім гарадам і мястэчкам.

Калі ў 1558 г. Маскоўская дзяржава распачала вайну з Літонскім ордэнам, магiстр ордэна Кетлер папрасіў дапамогі ў Вялікага Княства Літоўскага. Паводле Віленскага пагаднення Беларуска-літоўская дзяржава абрала Лівонію пад сваю апеку і патрабавала ад цара Івана ІV вывесці адтуль маскоўскае войска. Цар катэгарычна адмовіўся пакідаць заваяваныя землі, і Вялікае Княства было вымушана ўступіць у вайну ды накіраваць на агаронку Лівоніі свае ўзброеныя сілы. З восені 1561 г. Лівонія стала цалкам падпарадкаваная Вільні. Вось тады Іван ІV пачаў пасылаць ваявод на пачатку 1562 г. царскае войска спустошыла Мсціслаўшчыну, хадзіла на Дуброўну, Копысь, Оршу, Шклоў, Віцебск. Пад Невелем дайшло да вялікай сечи, у якой 4-тысячны беларуска-літоўскі корпус удаля пасіў 15-тысячную групоўку ваяводы А. Куроўскага.

1563. Зімой наступнага года, афіцыйна не асвятляючы вайны, цар накіраваў на ^{беларускія землі} Полацк удар. З войскам самае малое на 60 тысяч ён ужо ў студзені з'явіўся пад Полацкам і аблажыў гэты старажытны беларускі горад. У Полацку быў зусім маленькі гарнізон, тым не менш ён мужна адбіваўся. Аднак драўляныя умагцванні горада гарэлі, сілы агаронцаў хутка змяншаліся, а дапамогі чакаць не было адкуль: мабілізаванае войска найвышэйшага гетмана на той час налічвала толькі тры з паловай тысячы коннікаў... Таму праз два тыдні знясілены Полацк капітуляваў. Увайшоўшы ў горад, царскія ратнікі кінуліся расаваць яго, а каля 12 тысяч палачанаў, амаль усю полацкую шляхту павялі ў Маскву. Туды ж перавезлі гарадскую скарбніцу, золата, срэбра ды іншыя каштоўнасці. Полацкіх яўрэяў цар загадаў утапіць, каталікоў -- пазавіваць, а храмы іх папаліць.

Вялікае Княства было ашаломлена стратай Полацка. Пад акупацыю трапіла палова Полацкай зямлі, з якой выводзіліся людзі, рабава-лася добра. Распавар Жыгімонт Аугуст знаходзіўся тады ў Кракаве, і агаронай краіны займаліся пані-рада. Пэ іх прапанове Іван ІV неўзабаве пагадзіўся на перамір'е да жніўня 1563 г. Пазней перамір'е было прадоўжана яшчэ, але перамовы паслоў Вялікага Княства з маскоўскім урадам заходзілі ў тупік: Масква ні за што не хацела саступаць захопленай Полацкай зямлі, а Вільня дамагалася перада-сін вяртання Полаччыны. Іван ІV вырашыў сілай здабыць новыя землі

і ў студзені 1564 г. узнавіў ваенныя дзеянні. Са Смленска да Оршы вырушала 50-тысячная групоўка братоў Сямёнавых, а з Полацка насустрач ёй пайшло войска князя П. Шуйскага на 24 тысячы. Яны мелі загад злучыцца і ваяваць Менск і Наваградак.

Пад Чашнікамі, недалёка ад в. Іванскі корпус Шуйскага быў атакаваны удвая меншым войскам Вялікага Княства Літоўскага, якім кіравалі М. Радзівіл, Р. Хадкевіч, Р. Сангушка. Бітва адбылася 26 студзеня і скончылася поўным разгромам Шуйскага. Уцёкамі ў Полацк уратавалася толькі 5 тысяч яго ратнікаў.

Даведаўшыся пра такі вынік бітвы пад Чашнікамі, князі Сярэбраныя павярнулі сваё войска і хутка адыйшлі за межы Вялікага Княства. Гэтым і скончылася наступальная аперацыя Івана ІV.

Некількі час абодва бакі праводзілі рэччэ ўглыбкі тэрыторыі праціўніка: маскоўскае войска -- да Віцебшчыны, Падняпроўя ды іншых земляў, а харугвы Вялікага Княства спрабавалі вярнуць Полацк, хадзілі да Пскова, Вялікіх Лукаў, Чарнігава. Толькі ў жніўні 1565 г. ваенныя дзеянні перапыніліся. Цар згадзіўся весці перамовы.

Калі ў Маскву заехала вялікае пасольства з Вільні, адразу ж выявілася ўзаемянепрыемальнасць пазіцыі абодвух бакоў. Дзесяцімірэння Вялікае Княства прасіла вярнуць яму Полацк і Смаленск ды асмяняць палонных, а Маскоўская дзяржава не толькі цвёрда трымалася за полаччыну, але патрабавала нават іншых зямель. Правёўшы доўгі час у спрэчках, паслы дамовіліся толькі аб тым, што далейшыя перамовы трэба адкласці да наступнага году.

Спяшаючыся ўмацавацца на занятай зямлі, царскія ваяводы пачалі будаваць на Полаччыне новыя замкі. У 1566 г. яны ўзвалі цвердзі Сокал, Ула і Усвят, затым -- Кап'ё. Жыгімонт Аугуст абуралася, пратэставаў супраць будаўніцтва маскоўскіх замакаў на тэрыторыі яго дзяржавы, а Іван ІV адказаў, што Полаччына -- яго вотчына. Летам 1567 г. харугвы Вялікага Княства разграмілі 8-тысячны маскоўскі корпус, які ахоўваў будаўніцтва замка Кап'ё на возеры Суша. Якраз тады сарваўся чарговы этап перамоваў і ваенныя дзеянні зноў актывізаваліся.

Беларуска-літоўская дзяржава мабілізавала паспалітае рушэнне. Увосень 1567 г. пад Маладзечнам сабралася 50 тысяч жаўнераў, 100 гармат. Такой вялікай арміі ў XVI стагоддзі Княства больш не збіралася. Планавалася амяццявіць паход углыб Маскоўскай дзяржавы, каб перанесці ваенныя дзеянні на яе тэрыторыю. Тым больш, што ў

Маскве тады была апазіцыя Івану IV, якая магла выступіць на баку Вільні. Аднак запланаваны паход сарваўся. Цар з магучым войскам стаў калі Вялікіх Лукаў і пагражаў ^{беларускім землям} з поўначы. Баючыся атакаў тыла, армія Вялікага Княства доўга стала пад Радзковічамі, затым -- калі Барысава. Корпус Хадкевіча спрабаваў адабраць Улу, але не здолеў. Так і сышла на марна добра падрыхтаваная буйнамасштабная акцыя Беларуска-літоўскай дзяржавы.

Зноў праводзіліся малазначныя ваенныя аперацыі. Царскія ваяводы спрабавалі захапіць Віцебск і спалілі пасады конніца Вялікага Княства хадзіла на Смаленшчыну, потым асалядала замкам Ула, што на Дзвіне. Асодзье дзяржавы былі моцна стомлены вайной і хіміліся да перамір'я.

Ваенныя цяжкасці сталі ці не важнейшай прычынай, якая падштурхнула Вялікае Княства да дзяржаўнага аб'яднання з Польшчай. Акт Люблінскага сойму, прыняты 1 ліпеня 1569 г., злучыў Княства і Карону у адну федэратыўную дзяржаву -- Рэч Паспалітую. Аднак спадзяванні на польскую дапамогу ў вайне супраць Івана IV не спрадзіваліся. Не маючы сілаў адваяваць страчаныя землі самастойна, Беларуска-літоўская дзяржава пайшла на чарговныя перамовы з Масквой. Дзеся часовай перадашкі яна пайшла на кампраміс і на 3 гады саступіла Івану IV акупаваную ім частку Полаччыны. Але ў ліпені 1572 г. вялікі князь і кароль Англімонт Аугуст памер, таму саступленыя землі заставаліся пад царскай уладай на даўжэйшыя часы.

Да масілізацыі сілаў на выгнанне непрайцеля з краіны дайшло толькі пры новым манарху Сцяпане Батуры. У 1579 г. ён сабраў 40-тысячнае войска калі Свірн і адтуль па Дзвіне рушыў вызваляць Полацк. У звярочне да ратнікаў Івана IV Сцяпан Батура абвясціў вайну і прапанаваў усім або пераходзіць на бок Рэчы Паспалітай (такім гарантавалася захаванне правоў і асабістай сяспеча), або пакідаць беларускія гарады і воласці. Войска падыйшло да Полацка 11 жніўня і абложыла яго. Шасцітысячны гарнізон горада, ператворанага царом у непрыступную фартэцыю, упарта бараціўся, але праз 20 дзён капітуляваў. Пакінушы ў Полацку калі тысячы жаўнераў, галоўныя сілы Сцяпана Батуры рушылі вызваляць іншыя замкі.

З Краснага, Сітна і Казыянаў непрайцель оў высіты яшчэ да аблогі Полацка. У верасні удалося заняць Туроў і пасля упартых штурмаў -- Сокал. З Сушы маскоўскі гарнізон уцёк сам, пакінушы зорон і неразбураныя умацаванні. Нарэшце ў снежні раптоўным ударам была вызвалена Нямчэрга. Гэтым Полацкая кампанія 1579 г.

скончылася. У наступным годзе пад час паходу на Вялікія Лукі войска Рэчы Паспалітай выбіла непрайцеля з Себежа, Завалачча, Азярышча і Усвятая, чым завяршыла вызваленне беларускіх зямель. Агулам у Полацкай кампаніі оны забіта ці узята ў палон калі 10 тысяч царскіх ратнікаў і 16 ваяводаў, здабута ў якасці трафеяў 120 цяжкіх гармат, сотні зацінных пішчалаў, мноства іншай зброі.

За 16 гадоў акупацыі паўночныя землі Беларусі абзлюдзелі. На адбудову замкаў Полаччыны пасля вайны спатрэбілася ораць оялян з іншых раёнаў краіны. А Полацк, буйнейшы беларускі горад, ону да такой ступені знішчаны, што ўжо ніколі больш не дасягаў ранейшага ўзроўню развіцця.

Цалкам прайграўшы вайну, цар Іван IV мусіў падпісаць у 1582 г. Ям-Запольскую дамову аб міры.

З канца XV -- пачатку XVI стст. вялікакняскі ўрад пачынае праводзіць палітыку ўцягвання значнай ўсходніх зямель дзяржавы ў палітычную эліту Вялікага Княства. З гэтага часу значна пашыраюцца зямельныя ўладанні прадстаўнікоў знакамітых беларускіх родаў. Зямельнае багацце давала палітычную вагу. У канцы XV ст. -- першай палове XVI ст. оярод засядацеляў вышэйшага органа дзяржаўнай улады -- Рады -- знаходзім прадстаўнікоў беларускага краю: Гіляовічаў, Ільвінічаў, Сапатаў, Яноўевічаў, Храптовічаў, агавіцінавічаў, Вяжэвічаў, Друцкіх, Солтанаў, Копаняў, Адзінецвічаў, Сэратавічаў, Саламярэцкіх і іншых.

У першай палове XVI ст. праваслаўных феодалаў ўсходніх зямель Вялікага Княства знаходзім нават у складзе самай уплывовай прэрдняй Рады. З 1522 па 1529 гг. праваслаўны князь К.Астрожскі займаў пасаду трохоскага ваяводы, што дазволіла яму оесці на першае месца раднай лавіцы. А ў 1559 г. на прэрднюю "лавіцу" трапляе праваслаўны ўкраінскага паходжання Р.Хадкевіч, які атрымаў трохоскае кашталянства.

Такім чынам, калі адпаведны параграф Гарадзельскай пастановы, які забараніў праваслаўным засядаць у Радзе, дзейнічаў да 20-х гадоў XVI ст. (хаця о у адносінах да Рады прэрдняй), то з назначэннямі Астрожскага і Хадкевіча, ён практычна гуолю сілу закона і, як зжыўшы ояе, оу канчаткова адменены ў 1563 г.

Больш чым стогадовая барацьба, якую вялі праваслаўныя феодалы "рускіх" зямель Вялікага Княства за палітычнае раўнапраўе з

літоўска-каталіцкай арыстакратыі, закончылася іх перамогай. Свя-
скавала яе беларуская знаць ужо ў 20-ыя гады XVI ст., а 1563 г.
амацаваў дасягнутае.

Неабходна звярнуць увагу таксама на той факт, што сам тэкст да-
вадальнай граматы вялікага князя Ягімонта Аугуста ад 7 чэрвеня
1563 г. з'яўляецца пераканаўчым доказам удзелу праваслаўных феа-
далаў у пасяджэннях гаспадарскай Рады і да адмыслю § 9 Гарадзель-
скага правілення. У гэтым дакуменце адзначаецца, што "... бываючы
не толькі рымскаго костела послушныя, але і грэцкаго, в лавіцы
рады предков наших и нашею, так же и иные вси станы, на розных
службах наших бываючи, верность и сталось свою к службам предков
наших и нашим охотно, яко добрым и верным подданым належит, зав-
суды со всякою сталостью сказывали". І ў гэтым сапраўды не даво-
дзіцца сумнявацца, што беларускія феадалы "охотно" служылі інта-
рэсам Вялікага Княства, выказваючы пры гэтым і "верность и ста-
лость".

У першай палове XVI ст. карэнні сепаратызму ў асобах родавых
князёў і банства, што іх акружала, былі ў асноўным ліквідаваны.
На пасадах дзяржаўнага кіравання Вялікага Княства мы бачым "рус-
кую" знаць, якая увайшла ў моц пры вялікіх князях, пашырыла свае
земельныя ўладанні за кошт вялікакняжскіх падараванняў і, зразуме-
ла, падтрымлівала палітыку "гаспадара". На працягу XVI ст. сучыныя
феадалы Вялікага Княства як літоўскага, так і беларускага, укра-
інскага, рускага паходжання, каталікі, пратэстанты, праваслаўныя
ўтварылі адну сацыяльную групу, якая была аб'яднана агульнасцю па-
літычных, эканамічных, класавых інтарэсаў. Вялікае Княства Літоў-
скае, Рускае і Жамойцкае стала іх дзяржавай. Нездарма ў першай
палове XVI ст. у найвышэйшым органе ўлады -- гаспадарскай Радзе
-- не сустракалася групавая, якія б утварыліся на аснове этнічных
ці рэлігійных адрозненняў.

Такім чынам, пасля першай ваенна-асарончай кансалідацыі XIII--
XIV стст. беларускіх і літоўскіх зямель у Вялікае Княства Літоў-
скае і Рускае і амаль двухсотгадовага перыяду "прыціркі" этнасаў
гэтага поліэтнічнага дзяржаўнага ўтварэння, у XVI ст. адбылася
другая -- дзяржаўна-палітычная -- кансалідацыя грамадства Вяліка-
га Княства, калі на другі план адыходзілі мясцовыя, этнічныя, рэ-
лігійныя інтарэсы, а найперш усведамляўся вялікакняжскі агульна-
дзяржаўны патрыятызм. Застаецца меркаваць як надалей ішло б раз-

віцце Беларуска-літоўскай дзяржавы, калі б не унія з Польшчай,
што ў 1569 г. аб'яднала дзве суседнія краіны ў федэратыўнай Рэ-
чы Паспалітай. Заклучэнне уніі паміж двума суседнімі дзяржавамі
-- Вялікім княствам Літоўскім, Рускім, Жамойцкім і Польскім ка-
ралеўствам -- было падзеяй, якая прадэзначыла далейшы лёс не
толькі тых народаў, што насялялі гэтыя краіны, але мела значны
уплыў і на стан спраў ва ўсёй Еўропе. Бо ж на яе карце з'явілася
новая дзяржава -- Рэч Паспалітая -- адна з самых вялікіх і магу-
тных. Сярод насельніцтва гэтага шматэтнічнага аб'яднання аназаўся
і беларускі народ.

Што ж прымусіла кіруючыя вярхі Вялікага Княства пайсці на
такі звышчэсны, на мяжы страты самастойнасці, саюз? Сярод шэрагу
прычын уніі 1569 г. адной з самых важных бачацца унутрыкласавая
супярэчнасць у пануючым шляхецкім саслоўі Вялікага княства Літоў-
скага, Рускага, Жамойцкага. Без прымусу з боку шматлікай дробнай
і сярэдняй шляхты элітарнае магнатства, што трымала ўладу ў княст-
ве, не пайшло б на яе падзел з кімсьці. А ўлада тая ў вялікакняжскай
магнатары была амаль што неаомежаваная. Паны-рада праводзілі
толькі свае рашэнні на сойме ў Вялікім Княстве, маніпулюючы паво-
дле свайго меркавання большасцю шляхты, якая не мела ніякай рэа-
льнай улады. Такого нольга было сустраць у суседняй Польшчы, дзе
шляхта уплівала самым рашучым чынам на ўнутраную і знешнюю палі-
тыку ўрада. Польскія шляхецкія вольнасці, відавочна, прывабліва-
лі шляхту Княства. Падтрымліваючы ідэю уніі, яна меркавала заняць
такое ж вызначальнае становішча ў сваёй дзяржаве, як польская
шляхта ў сваёй.

Унутрыпалітычны крызіс у Вялікім княстве Літоўскім, Рускім,
Жамойцкім, што быў выкліканы супярэчнасцямі ў стане пануючага
класу, найбольш асвастрэўся ў 60-я гады XVI ст. Супрацьстаянне
магнатства і шляхты стала адкрытым. Асабліва яскрава яно выявіла-
ся ў час сойму, які адбыўся ўвосень 1562 г. над Віцебскам. Сей-
маваўшыя звярталіся да Ягімонта Аугуста з прашэннем "учыніць су-
польны сойм з паялкімі, као разам караля выбіралі, мелі агульную
асарону, супольна сеймікавалі і права аднолькавае ўжывалі".

Као нека кансалідаваць грамадства, збіць прапольскія наст-
роі шляхты, магнатарская апазіцыя на чале з Радзівіламі пайшла на
значную мадэрнізацыю ўнутранай палітыкі. Яна ўзасосілася ў прыня-
цці пастановы 1568 г. паводле якой праваслаўная і каталіцкая

шляхта понаасцю ураўноувалася у правах, ва ухваленні на сойме 1564 г. судовай рэформы, што на польскі ўзор стварала мясцовыя суды, дзе галоўную ролю адыгрывала шляхта.

Гэтая захады вялікакняскага ўрада можа б і мелі поспех, калі б не драматычнае знешнепалітычнае становішча краіны. Лівонская вайна выцягнула са скарбу ўсе сродкі. Неадкладна патрабавалася саюзнік. Канешне, позірк адразу быў кінуты на захад. Чаму? Ды таму, што княства мела значны вопыт -- дзесяткі унітарных дагавораў ад часоў Ягайлы да Хігімонтаў -- сузіцця з Польшчай. Да таго ж заходні сусед сам дамагаўся уніі. На тое былі важкія прычыны, як эканамічнага, так і палітыка-ідэалагічнага парадку. Па-першае, шматлікай польскай шляхце стала цесна ў каралеўстве. Яна сіваліва паглядала на княжацкія землі, якія б далі новыя багаці, а значыць новыя пасады, узнагароды. Па-другое, Польшча з'яўлялася самым моцным каталіцкім сацыянам ва ўсходняй Еўропе, а таму ненавіста ёй Ватыканам адводзілася галоўная роля ў экспансіі каталіцызму на ўсход -- беларускія, украінскія, рускія землі.

Праўда, вялікакняскі ўрад меў і другі варыянт выхаду з крызіснага становішча: заклучэнне уніі з Маскоўскай дзяржавай і прызнанне Івана ІV ці яго сына сваім царом. На гэты конт нават вяліся тайныя перамовы. Але вынікаў яны не далі. Гэта зразумела, бо для шляхты Вялікага княства Іван ІV 60-х гадоў XVI ст. ужо не быў у оляску пакарыцеля Казані (1552 г.) і Астрахані (1556 г.), ён стаў грозным -- ініцыятарам апрычнін, падпарадкоўцам сваёй уладзе маскоўскага баярства. Такім чынам, вольнасці шляхецкай рэспублікі павярнула пануючы клас беларускіх зямель у бок Польшчы, прымусіўшы отаць опіной да самаўладнай Масквы.

Пытанне заклучэння уніі з Польшчай было прадвырашаным, і як не адцягвалі фінал уладу трымаючыя магнаты Вялікага княства Літоўскага, Рускага, Жамойцкага, ён наступіў у 1569 г. Яго, безумоўна, наблізіла Лівонская вайна. Па Оловах віленскага ваяводы Мікалая Радзівіла, што прыбыў на перамовы ў Люлін, "на нашым крыбце быў вораг, калі мы ехалі сюды, жадаючы пастанавіць з вамі унію, якая б аб'яднала нас узаемнаю любоўю, і, калі казаць праўду, мы пачалі імкнуцца да яе амаль бегам, тады як продкі нашыя ішлі да яе вельмі паціху".

10 студзеня 1569 г. пачаўся Люлінскі сойм, які здоўжнуся амаль на 6 драматычных месяцаў. Кожны з бакоў отавіў свае умовы, якія не прымаліся супрацьлеглым. Ніхто не саступаў. Больш таго,

калі паслы Вялікага Княства ўзачылі пагрозу гвалтоўнага заключэння уніі на непрымальных для іх умовах, яны і сакавіка 1569 г. пакінулі Люлін. І тут польскі сойм пайшоў на деманстрацыю сілы. Скаржастаўш цяжкае знешнепалітычнае становішча Вялікага княства Літоўскага, Рускага, Жамойцкага, польскія фэадалы дабіліся ад Хігімонта Аугуста выдання указаў аб далучэнні да каралеўства Польскага Падляшша, Валіні, Падоллія і Кіеўчыны. На працягу сакавіка-чэрвеня 1569 года гэтыя вялізныя і багатыя землі Вялікага Княства былі ўключаны ў склад Польшчы, што, канешне, аслабіла і без таго падарваную Лівонскай вайною эканоміку Княства. Хоць гэтыя акты і былі супрацьпраўнымі, бо кароль іх выдаў асабіста, без згоды сойма Вялікага Княства, але ў складовай сітуацыі вялікакняскі ўрад не мог ісці на ваенны канфлікт з Польшчай.

Тэрыторыя княства звужылася ў асноўным да літоўскіх і беларускіх зямель. Прычым на значнай частцы апошніх гаспадарыла маскоўскае войска. У такім становішчы для вялікакняскага ўрада шлях быў адзіны -- за стол перамоваў з Польшчай. Супольны сойм зноў распачаў работу, і 1 ліпеня 1569 г. ёму падпісаны акт Люлінскай уніі. "З гэтага часу абодзве дзяржавы уруляюць сабою адно непадзелнае цела, а таксама адну агульную Рэч Паспалітую, у якой абодва гаспадары і абодва народы з'ядналіся ў адзіны народ і адзіную дзяржаву", -- дэклараваў акт.

Наколькі ж цесна зліліся дзве часткі толькі ўтворанай дзяржавы? Вышэйшым органам улады станавіўся агульны сойм, які мог збірацца толькі на тэрыторыі Польшчы. Асобных соймаў як для Кавоны, так і для Вялікага Княства не прадугледжвалася. Манарх бачыўся агульным: "... новы гаспадар пры выбаранні і каранаванні павінен аб'яўляцца каралём Польскім, вялікім князем Літоўскім, Рускім, Прускім, Мазавецкім, Жмудскім, Кіеўскім, Вальнскім, Падляшскім, Індзянскім... Выбаранне і ўзвядзенне князя на прастол Вялікага княства Літоўскага, якое да гэтага часу праводзілася асобна, павінна спаніцца". Выключна да кампетэнцыі Рэчы Паспалітай адыходзіла знешняя палітыка. Усе ранейшыя законы і дагаворы, што былі накіраваны супраць інтарэсаў адной з частак новай федэрацыі, павінны былі быць скасаваны. Акт засяроджаў увагу на прынцыповым для польскага боку пытанні: "Статуты і ўсе якія он то былі пастановы ўхваленыя ў Літве супраць польскага народа да пытання аб назоўцы і валоданні паякмі маёнткаў у Літве надалей не павін-

ны дзейнічаць. Дазваляецца набыць маёмасць і валодаць імі палі-
ку у Літве, а літоўцу у Польшчы". Разам з тым, Вялікаму Княству
актам не адводзілася роля нейкай польскай каланіяльнай ускрыі.
Тут поўнасьцю захоўваліся былы адміністрацыйны апарат, асабліва ад
Польшчы заканадаўства і судовая арганізацыя, тытул і пячатка, а
таксама войска.

Такім чынам, нельга трактаваць Люблінскую унію, як паглынне
не Польшчай Вялікага княства Літоўскага, Рускага Жамойцкага. Рэч
Паспалітая была федэрацыйнай дзвюх суседніх дзяржаў, у якой Княст-
ва існавала да канца ХVIII ст. — часу разбору Рэчы Паспалітай Ра-
сійскай імперыяй, Аустрыяй і Прусіяй.

Першае уражанне для пануючага класа Вялікага Княства ад ви-
нікаў Люблінскай уніі, падзей, што ёй папярэднічалі, было шокавым.
Прычым як для магнатства, так і для шляхты, якая у свой час дамага-
лася злучэння з Польшчай. Для вышэйшай уплывовай эліты Люблінская
унія пагражала поўнай зрубай былога палітычнага яршэнства. У Вя-
лікім княстве Літоўскім, Рускім, Жамойцкім сойм, дзе магнатства
праводзіла свае рашэнні, юрыдычна перастаў існаваць. У агульным ж
сенат Рэчы Паспалітай многа былых членаў пануючага класа не
трапіла. Ды і тыя нешматлікія галасы сенатараў з Вялікага Княства
заглушваліся больш многагалоўным польскім прадстаўніцтвам у сенате
Рэчы Паспалітай. Тое ж самае адбывалася і у сойме, дзе з 180 вы-
браных на соймах па ўсёй Рэчы Паспалітай паслоў, толькі 46
прыходзілася на Вялікае княства Літоўскае, Рускае, Жамойцкае (з
іх 34 з беларускіх паведаў).

Палітычная дыскрымінацыя дапаўнялася эканамічнай. Цяпер
прадстаўнікі шляхецкага са слоў Вялікага Княства не маглі атрымлі-
ваць землі у тых раёнах, якія былі гвалтоўна адарваны Польшчай у
1569 г., ды і дазвол на атрыманне зямельных уладанняў у межах
Княства польскай шляхце стварыў небяспечнага канкурэнта для шлях-
ты мясцовай. Безумоўна, гэткае становішча нараджала у большай
частцы пануючага класа Вялікага княства Літоўскага, Рускага, Жа-
мойцкага сепаратысцкія, антыпольскія настроі. Яны праяўляліся у
рэзкім непрыняцці шляхтай, як оўіной, так і дробнай, уніі, ды на-
отул палітыкі польскіх каралёў. У лісце аршанскага старасты
Ф.Кміты-Чарнабыльскага да кашталяна троцкага А.Валовіча, які быў
напісаны ўсяго цераз 5 гадоў пасля уніі — у лістах 1574 г., —
гаворыцца: "Не дай бог ляху быць (каралём — П.Л.) — вырежет

Літву и Русь поготову", бо значь польская "давно резать почали
литвина". Яшчэ больш рэзка супраць прапольскай палітыкі апошня-
га Ягелона, пры якім складалася унія, ліцьвінская шляхта выказала-
ся у "Прамоўе Мясешкі", што датуецца 1589 г.: "Проч хикгимонта
короля! Того нечего и в люди личити, со Подляше и Волянъ наш ви-
тратив, ляхом менечися".

Што ж тады прываблівала шляхту Вялікага княства Літоўскага,
Рускага, Жамойцкага, да чаго яна імкнулася? Ды да старыні, да тых,
з яе пункту гледжання, "залатых" часоў, калі князі, "которые ко-
ролевали и которые воеводами бывали, .. правым сердцем просто го-
ворили, политики не знали", калі незалежнае Вялікае Княства са-
мастойма вызначала і праводзіла унутраную і знешнюю палітыку: "Але
хикгимонта первого, — солодкая память его... Ляхов з их хитрос-
тью велики не любил, а Литву и Русь нашу любили и миловал". З пры-
ведзеных слоў вынікае, што пануючы клас Вялікага Княства меў на
мэце адраджэнне яго поўнай дзяржаўнасці, а значыць адраджэнне той
"беларускіня", якая была базай гэтай дзяржавы.

Характэрна, што антыпольскія словы не разыходзіліся са спра-
вамі. "Вялікакняскае адраджэнне" ішло як у палітыка-эканамічнай,
так і у духоўнай сферах. Насуперак люблінскаму акту аб уніі на
працягу 70—80-х гадоў у Вялікім Княстве рэгулярна збіраліся агу-
льнадзяржаўныя соймы. Прычым у час безкаралеўя (1574—1576 гг.)
на віленскім сойме дэбатовалася пытанне аб выаары караля, на сой-
ме 1580 г. прысутнічаў нават кароль Рэчы Паспалітай Стэфан Бато-
ры. Больш таго, у 1581 г. ствараецца, а у 1582 г. пачынае дзей-
нічаць Галоўны трыбунал Вялікага княства Літоўскага.

Але самым моцным уплывам дзяржаўнай незалежнасці Вялікага
княства Літоўскага, Рускага, Жамойцкага было прыняцце Статута
1588 г., які па сутнасці скасоўваў многія пастановы Люблінскай
уніі. Паказальна ўжо тое, што у Статуце ніводнага разу не павіна-
ецца акт уніі. На зместу гэтага заканадаўчага помніка, які дзей-
нічаў на тэрыторыі Беларусі аж да 1840 г., Вялікае Княства паус-
тавала самастойнай дзяржавай не толькі з асабным заканадаўствам,
але і са сваёй тэрыторыяй, апаратам, войскам, фінансамі. Артыкул
12 раздзела III Статута 1588 г. адмяняў звышпрынцыповы для паліаку
пункт пастановы Люблінскага сойму 1569 г. аб дазволе ім набываць
зямельную уласнасць у межах Княства. Пасля увардвання Статута
1588 г. у якасці галоўнага заканадаўчага акта шляхта Польскага

Зак. 27 бесплатно ТПР.

карацёўства не мела юрыдычнага права набываць землі і займаць дзяржаўныя пасады ў Вялікім княстве Літоўскім, Рускаім, Жамойцкім, заўважым, другой акладанай частцы федэратыўнай Рэчы Паспалітай: "... в том панстве великом княстве литовском и во всех землях ему прислухающих достоинств духовных и светских, городов, дворов, игрунтов, староств, держав, врядов (пасада? -- П.Л.) земских и дворн... жадных (ніякіх -- П.Л.) чихоземцом и заграничником, а ни соседом того панства давати не маем, але то все мы и потомки наши великие князи литовские давати будем повинни только литве, руси, жомойти, родичом старожитным и уроженцем великого княства..."

Барацьбой за "старыну", за незалежнасць Вялікага княства Літоўскага, Рускага, Жамойцкага з'явілася змаганне за захаванне дзяржаўнасці беларускай мовы ў княстве, адстойванне адвечных на зямлі Беларусі усходнеславянскіх духоўных каштоўнасцей. Палімяным прапагандыстам гэтай ідэі быў д'юбі полацкі шляхціц Васіль Цяпінскі. У прадмове да выдадзенаму ім каля 1580 г. на беларускай мове "Евангеллю" В.Цяпінскі адзначае, што "зацныи, славныи, довстипныи" народ беларускі мае даўнія і багатыя гістарычныя і культурныя традыцыі. А таму кнігавыдаўца непакоіла "языка своего славного занедбане", і ён заклікаў "вяликих княжат", паноў, духавенства да развіцця нацыянальнай культуры, адукацыі на роднай мове. Гэты голас дробнага беларускага шляхціца знаходзіў рэзананс ва ўсім шляхецкім саслоўі Вялікага княства Літоўскага, Рускага, Жамойцкага. Яго падтрымаў магнат, вялікакняскі канцлер Леў Сапег, адзін са складальнікаў Статута 1588 г. У прадмове да гэтага выдатнага помніка еўрапейскай юрыдычнай думкі ён з годнасцю адзначае: "... не обчим (чужим -- П.Л.) яким языком, але своим власним права описание маем..." Больш таго, артыкул I раздзела IV Статута зацверджаў у плане адметнасці ад Польшчы, дзе моваю правых документаў была лацінская, дзяржаўнасць старабеларускай ("рускай") мовы: "А писар земский маеть по руску литерами и словы рускими вси листы, выписи и повзы писати, а не иншим языком и слова".

Нездарма пачатак ХVII ст. спарадзіў на свет словы беларускага паэта Яна Казіміра Пашкевіча: "Польшка квітнет лацінаю, Літва квітнет русчызнаю". Радкі гэтыя напісаны ў 1621 г., а ўжо ў 1696 г. -- цераз тры чвэрці стагоддзя -- пастановай усеагульнай канфедэрацыі саслоўяў Рэчы Паспалітай адзначалася, што ў справе вядоўства Вялікага Княства "усе рамённі павінны складацца на поль-

скай мове". Што ж здарылася за гэтыя 75 гадоў, якія працэсы прывялі да таго, што квітуючая культура і грамадства прыйшло ў поўнае занядаанне? Першую ролю адыграла тут, канешне, шматлікае фізічнае вынішчэнне беларускага этнасу ў перыяд войнаў на пачатку другой паловы ХVI ст., якое працягнулася і на пачатку стагоддзя ХVII -- у час Паўночнай вайны. Сваё значэнне мела таксама до-зынтеграцыя грамадства Вялікага Княства па сацыяльна-рэлігійнай прыналежнасці. Пачатак гэтага працэсу быў закладзены, як адзначалася, яшчэ ў часы Ягайлы і Вітаўта. Але ў наступныя пасля ХIV стагоддзя часы яго крывая, хоць і скачучы, але імкнулася да адзінкі "кансалідацыя". Пакуль у I-II палове ХVII ст. не адбыўся рэзкі выхад расколу беларускага грамадства. Галоўнымі прычынамі яго стала далейшая шляхецізацыя Вялікага княства Літоўскага, якая паскаралася польскім уплывам, і, як ні дзіўна, барацьбой за захаванне эканамічнай і палітычнай незалежнасці Вялікага Княства ў складзе Рэчы Паспалітай. Пацідзесяцігоддзе, якое прайшло пасля Любіна, пераканала вялікакняскую шляхту ў тым, што і надалей яна будзе займаць вядучыя пазіцыі ў сваёй дзяржаве. Новыя статутковыя нормы, што былі зацверджаны каралём Ягімонтам III Ваза ў 1588 г., пэўным чынам заспакоілі прадстаўнікоў пануючага класа Вялікага княства Літоўскага. А практыка прымянення заканадаўства ў жыцці наогул надала упэўненасці беларуска-літоўскай шляхце ў сваім трывалым становішчы ў краіне. Варта згадаць хаця о два выпадкі з гэтай практыкі за розныя стагоддзі. На пачатку 90-х гадоў ХVI ст. на віленскае біскупства Ягімонт III хацеў пасадыць паляка Бернарда Мацеўскага, які павінен быў заняць месца Крывя Радзівіла, што стаў кракаўскім епіскапам. Але канцлер Вялікага княства Літоўскага Леў Сапега не прыклаў пачаткі, а значыць не зацвердзіў гэтага прызначэння. Пасля доўгай зацятай барацьбы (з 1591 г. па 1600 г.) віленскае біскупства было пакінута за ліцвінам Бенедыктам Войнаў. Наколькі прынцыпова было гэтае пытанне сведчыць вытрымка з ліста канцлера Сапегі: "... тады паддайцеся ва ўсім палякам, адмоўцеся ад літоўскай пачаткі, маршалскага жэзду і гетманскай булавы, і няхай будуць польскія жэзлы, пачаткі і булава, ды і агульнае скаро... ці загінучь, ці даюцца таго, каб ліцвін быў Віленскім біскупам". І ў 1752 г., калі віленскім канонікам спрабавалі прызначыць паляка Вадзіноўскага, то віленскі капітул звярнуўся да гавітовага сяміка з заклікам не ісці супраць статутowych нор-

маў. Як і 150 гадоў таму назад гэтае прызначэнне не адбылося.

Упэўненасць у непарушнасці свайго вядучага статусу ў дзяржаве не патрабавала ад магнатка-шляхецкага асяродку Вялікага Княства барацьбы за былыя сімвалы незалежнасці: беларускую дзяржаўную мову, асобнае чышчэнне вялікага князя, асобных соймаў. Праўда, яшчэ водгаласкам таго сепаратызму, які быў моцна адчувальны ў канцы XVI ст., з'явіліся спробы стварэння ў часы цяжкіх знешнепалітычных сітуацый у Рэчы Паспалітай незалежнага Вялікага Княства. У 1655 г. Радзівілы двойчы спрабавалі аддзяліцца ад Кароны. У другой палове 80-х—90-х гг. XVII ст. супраць караля Рэчы Паспалітай Яна Сабескага выступілі Сапегі, якія мелі намер стаць на чале самастойнага Вялікага княства Літоўскага. Пасля такіх выступленняў урад Рэчы Паспалітай ішоў на ўступкі шляхце Вялікага Княства. На сойме 1673 г. было прынята рашэнне, па якому кожны трэці сойм павінен збірацца ў "Вялікім княстве Літоўскім у горадзе Гародні" і на ім маршалкам выбірацца адзін з мясцовых дэпутатаў. З 1696 г. велікакняская шляхта канчаткова ўраўноўвалася ў правах з польскай у адносінах узмацнення кантролю над дзейнасцю вышэйшых службовых асоб.

Беларуская шляхта, якая дамагалася з рук караля усё большых прывілеяў, бачыла, што калі і надалей судзе ісці разам са шляхтай польскай, то набудзе на гэтым шляху вялікія прыбыткі. Так яно і адбывалася. "Генрыкавы" артыкулы, якія канчаткова ўзаконвалі сістэму шляхецкай дэмакратыі надаваліся народам як "польскаму, так і літоўскаму... і усіх ... зямель і правінцый, што уваходзілі ў Рэч Паспалітую". Немагчыма было не спакусіцца на такія вольнасці, якія поўнасцю асмяжоўвалі ўладу караля і надавалі магнатам і шляхце афіцыйныя правы не падпарадкоўваюцца яму, калі той адмовіцца ад прызнання і выканання шляхецкіх прывілеяў. Прычым прывілеяў немалых, бо кароль у Рэчы Паспалітай быў асобай, што выбіралася на шляхецкім сойме і поўнасцю падначальвалася рашэнням гэтага вышэйшага заканадаўчага органа.

Далейшая шляхецкізацыя Рэчы Паспалітай падымала пануючы клас гэтай краіны на новы узровень агульнадзяржаўнай інтэграцыі. Але гэтая саслоўная агульнадзяржаўная інтэграцыя прыводзіла да дэзінтэграцыі грамадскай. У прыватнасці шляхта на беларускіх землях, пераймаючы польскія ўзоры грамадскага ладу, усё больш паварочваецца да "пальшчыны" увагуле. А гэта ў першую чаргу да каталі-

цызму, які далучаў да польскай культуры і мовы.

У Рэчы Паспалітай паступова фарміруецца новая не толькі сацыяльная, але і этнічная супольнасць — "польскі народ шляхецкі", — якая аб'ядноўвалася не толькі адзінымі правамі і прывілеямі, палітычнай ідэалогіяй, але і адзінай рэлігіяй (каталіцызмам), і адзінай мовай (польскай). Апалячванне пануючага класа на беларускіх землях прывяло да другой паловы XVII ст. да такой сітуацыі, што беларускаму селяніну, ці мяшчаніну супрацьстаяў ужо не толькі пан-прыгняцельнік, але ўжо і "папешнік" і "лях" — прадстаўнік чужой веры, а значыць і другога народу.

Падзел беларускага грамадства па сацыяльна-рэлігійнай прыкмеце, знішчэнне больш чым напалову беларускага этнасу ў XVII ст. на пачатку XVIII ст., прывялі да заняпаду беларускай культуры, дзяржаўнасці, а значыць і нацыянальнага развіцця.

ЛІЯ ЗАУВАГ

ЛІЯ ЗАУВАГ

Тема 7. ВОЙНИ І САЦІЯЛЬНА-ПОЛІТИЧНІЙ КАНФЛІКТЫ ДРУГОЙ ПОЛОВИНИ XVII -- XVIII СТ. ДАЛУЧЭННЕ БЕЛАРУСІ ДА РАСІЙСКОЙ ІМПЕРЫІ.

Вучэбныя пытанні. 1. Казацка-сялянская вайна 1648--1651 гг. 2. Беларусь у час вайны Расіі і Рэчы Паспалітай 1654--1667 гг. 3. Паўночная вайна на Беларусі. 4. Разгул анархіі у Рэчы Паспалітай. 5. Паўстанне Т. Касцюшкі. Падзел Рэчы Паспалітай.

Пасля Смаленскай вайны 1632--1634 гг. у Вялікім княстве Літоўскім усталяваўся унутраны спакой. Не цярпела яно і ад суседніх дзяржаў. Аднак гэта было зацішка перад бурай.

У 1648 г. на Украіне пачалося паўстанне казакаў на чале з гетманам Б. Хмяльніцкім, якое хутка вылілася ў вялікую вызваленчую вайну. Украінскі гетман і казацкая старшыня мелі планы стварэння сваёй дзяржавы, у межах якой яны хацелі ўключыць і землі паўднёва-ўсходняй Беларусі, -- Падляшскае і Палессе. Б. Хмяльніцкі яшчэ ў маі 1648 г. пачаў засяляць у гэтых раёнах сваіх агітатараў, а затым і казацкія заганы для пачатку ваенных дзеянняў. Такім чынам у павятах, якія былі найбольш патрэбны казацкай старшынне, ініцыяваўся вызваленчы рух мясцовага насельніцтва.

З'яўленне казацкіх заганаў Галавацкага, Крывашапкі, Мікуліцкага, Гаркушы ды іншых палкоўнікаў, у складзе якіх было шмат беларусаў, выклікала масавае далучэнне да іх бяднейшага сялянства і мяшчанства. Ужо летам 1648 г. на поўдні і ўсходзе Беларусі пачалася шырокая барацьба сялянска-казацкіх атрадаў супраць шляхты, купцоў, магнатаў і каталіцкага духавенства. Некалькі сацыяльных вярхі грамадства былі ўжо амаль цалкам апалячаныя, гэты вызваленчы антыфеадальны рух на Беларусі, як і на Украіне, меў антыпольскую скіраванасць. Хоць аснову паўстанцкіх аддзелаў складалі мясцовыя прыгонныя сяляне ды мяшчане, стрэльніцкай і арганізацыйнай сілай заставаліся казакі.

Добра ў час з боку дзяржавы не праводзілася ніякіх ваенных акцый супраць паўстанцаў. Да восені 1648 г. на іх баку апынулася няшмат беларускіх гаралоў -- Тураў, Пінск, Мазыр, Бра-

гін, Лоеу, Гомель, Чачэрск, Крычаў, Бабруйск і інш. Казацка-сялянскае войска спрабавала нават здабыць Слуцк -- буйнейшую фартэцыю сярэднявечнай Беларусі, але пасля нядоўгай аблогі горада адыйшо.

Толькі увосень на барацьбу з паўстанцамі ўрад Вялікага Княства накіраваў некалькі вайсковых аддзелаў шляхты і наймітаў. Каля Рэчыцы і Рагачова яны перацярпелі паражэнне ў бітвах з казакамі і сялянамі. У кастрычніку 1648 г. найбольш значныя сілы шляхецкага войска, якімі кіраваў Мірскі, пасля упартай барацьбы авалодалі Пінскам, а ў студзені 1649 г. на поўдні Беларусі з 10-тысячным корпусам з'явіўся паліцэйскі гетман Януш Радзівіл, які ўзяўся праводзіць буйную антыказацкую кампанію. Хутка яго войска авалодала гарадамі Тураў, Мазыр, Бабруйск, Рэчыца, а удзельнікам абароны жорстка пакараў.

Аднак вясной 1649 г., пасля таго, як з Украіны прыйшоў 3-тысячны казацкі корпус палкоўніка І. Галоты, вызваленчы рух на поўдні Беларусі узнавіўся. Калі Я. Радзівіл разграміў Галоту каля Прыпяці, гетман Хмяльніцкі прыслаў на Беларусь яшчэ 6 тысяч казакаў на чале з Гаркушам і Пабадайлам, да якіх пазней далучыўся загон палкоўніка М. Крычэўскага (беларускага шляхціча па паходжанню). Разам з атрадамі мясцовага сялянства, якое прыстала да казакаў, сілы Крычэўскага сягалі 30 тысячаў. Каб не даць ім злучыцца з Пабадайлам, Януш Радзівіл заатакаваў непрыяцеля і ў чэрвені ў бітве пад Лоевам разграміў злучэнне Крычэўскага. Пасля гэтага былі зліквідаваны асяродкі руху ў Пасожжы ды іншых раёнах Беларусі. Разам з рэгулярным войскам супраць паўстанцаў вёў барацьбу і аддзел мяшчанаў ды дробнай шляхты. Апошнім значным поўхам казацка-сялянскай вайны стала ажыццеленне руху летам 1650 і 1651 гг., але яно было хутка падаўлена гетманам Радзівілам, войска якога пакінула Беларусь і накіравалася на Украіну.

Антыфеадальная вайна 1648--1651 гг. на Беларусі была складовай часткай вызваленчай вайны, распачатай на Украіне. Яна праходзіла не ў форме непарыўнага працэсу, а перманентна, як серыя лакальных паўстанняў. Адсутнасць адзінага кіраўніцтва, арганізацыйнага цэнтру, вяснянай практыкі і шэраг іншых характэрных асаблівасцяў не дазваляюць ставіць яе на адзін уз-

ровень з вызваленчай вайной украінскага народа ці сялянскімі вайнамі ў Расіі. Аднак у беларускай гісторыі гэта бадай самая маштабная адкрытая ўзброеная барацьба ніжэйшых слабаў народу супраць феадальнага прыгнёту. Па дэструктыўным уздзеянні на гаспадарку краіны і яе дэмаграфічнае становішча антыфеадальная барацьба 1648--1651 гг. стала падобна да вялікай спусташальнай вайны. У зоне ваенных дзеянняў загінулі дзесяткі тысяч людзей, былі знішчаны вёскі і мястэчкі, палсаваны і папалены храмы, пабураны гарады і мястэчкі.

Калі ў Вялікім княстве Літоўскім на некалькі гадоў усталяваўся унутраны спакой, у Кароне Польскай вайна паміж украінскімі казакамі і паліцэйскімі працягвалася і рабілася ўсё больш цяжкай. Б. Хмяльніцкі прасіў дапамогі ў Маскоўскай дзяржаве, бо сам не мог у гэтай барацьбе перамагчы. Царскі ўрад, які ў 1648--1649 гг. ставіўся да украінскіх казакаў дастаткова варожа, цяпер змяніў свае адносіны да Хмяльніцкага. Стала відавочнай нагчынасць выкарыстання зручнай палітычнай сітуацыі і, умяшавыўся ў канфлікт Украіны з Польшчай, нанесці па Рэчы Паспалітай вырашальны удар.

Пасля адпаведнай дыпламатычнай і ваеннай падрыхтоўкі, афіцыйна уключыўшы ў свае межы і ўзяўшы пад абарону тэрыторыю украінскага гетманату, Маскоўская дзяржава ў маі 1654 г. распачала вайну супраць Рэчы Паспалітай. Асноўнай яе мэтай быў захоп новых зямель, у прыватнасці -- Беларусі, Заходняй Украіны, Прыбалтыкі. Ведаючы канфесійныя праблемы Вялікага княства Літоўскага, маскоўскі ўрад зрабіў стаўку на праваслаўнае насельніцтва Беларусі, якая стала галоўным тэатрам ваенных дзеянняў. Шматлікія царскія граматы, што засылаліся сюды, пераконвалі жыхароў у гуманых мэтах вайны (маўляў, цар ідзе толькі для абароны праваслаўя, супраць "посадителей и разорителей святой восточной церкви") і агітавалі пераходзіць на бок маскоўскай арміі. Шмат дзе такая агітацыя мела пэўны поспех.

Заатакаваўшы Беларусь з розных бакоў адначасова трыма арміямі і атрымаўшы дапамогу -- злучэнне украінскіх казакаў І. Залатарэнкі -- цар Аляксей Міхайлавіч засяродзіў на невялікім тэатры дзеянняў, у Падзвінні і Верхнім Падняпроўі

войска на 100 тысяч человек. Вялікае Княства мела на пачатку вайны толькі 10-тысячны корпус гетмана Я. Радзівіла, які адчайна спрабаваў абараніць краіну, але не мог стрымаць наважсця. Перамста займаўчы горад за горадам, маскоўскія ваяводы за першы год вайны авалодалі практычна ўсёй тэрыторыяй Беларусі да Дняпра і Дзвіны. Паспеху царскага войска напачатку у пярняй ступені спрыяла лаяльнасць мясцовага права-слаўнага жыхарства у шэрагу раёнаў Усходняй Беларусі. Аднак стаўленне насельніцтва да заваўнікаў хутка мянялася. Рабунчы ды хапачы у палон як каталікоў, так і праваслаўных, маскоўскія ратнікі выклікалі партызанскі рух на занятай ім тэрыторыі. Сяг жкія атралы самаабароны сталі утварацца на усходзе Беларусі у першыя месяцы вайны. Узброеныя косамі, віламі і бердышамі, яны спрабавалі абараняць свае мястэчкі і вёскі, перашкаджалі заваўнікам выводзіць у няволю дзяцей і жанчын, нярэдка дапамагалі рэгулярнаму войску Вялікага Княства і уступалі у адкрыты бой з непрыцелем. Так, у ліпені 1654 г. 3-тысячны партызанскі атрад з Калеснікуускай воласці заатакаваў групоўку ваяводы А. Трубніцкага (не менш 15 тыс.), якая збіралася штурмаваць Мсціслаў, і прычыніў ёй сур'ёзную шкоду.

Пад час другой кампаніі (1655 г.) царскія ваяводы захапілі Менск, пасля авалодалі Вільняй і занялі практычна ўсю Беларусь, за выключэннем паўднёва-заходніх раёнаў. Умяшанне Швецыі у вайну супраць Рэчы Паспалітай пагражала цару канфліктам з моцным паўночным супернікам, таму пад канец 1655 г. ваенныя дзеянні на тэрыторыі Беларусі і Літвы прыпыніліся. Яшчэ праз год паміж урадамі Маскоўскай дзяржавы і Рэчы Паспалітай было падпісана замірэнне.

Часовы мір мала што змяніў у становішчы насельніцтва Беларусі. Як і пад час ваенных дзеянняў, яно царпела адзек ад царскіх ратнікаў, казакаў, шведаў; яго рабавалі і бралі у няволю. Паводле запісу сучасніка, які праязджаў у канцы 1655 г. у Панямонні, скрозь было "трупаў па дарогах поўна, вёскі, мястэчкі, сядзібы папалены, беднай хаткі нямажна пабачыць цолай". Ад мноства непахаваных трупаў людзей і жывёлы на Беларусі ўспыхнулі эпідэміі, якія некалькі гадоў гаспадарылі па ўсім краі, асабліва у Менскім і Берасцейскім вая-

водствах. Вывізеныя людзкія страты ўрасталі яшчэ і ў выніку ахалоджвання праграмы масавага зваду насельніцтва з занятых тэрыторый у Маскоўскую дзяржаву, якую царскі ўрад пра-годеў ад пачатку вайны. Паводле сведчанняў патрыярха Нікана, шанавалася перасіліць з Беларусі на царскія землі каля 300 тысяч чалавек. Колькасць выведзеных за гады вайны несумненна перавыходзіла гэтую лічбу, бо мноства палонных прадавалася на Тоход. Асобнай дзяржаўнай задачай быў пошук і вывад з Беларусі рабеснікаў. Давераныя чыноўнікі цара займаліся гэтым спецыяльна і, выявіўшы у горадзе "добрых дел масте-ров", пераманьвалі іх высокім заробкам ці забіралі сілай, "по гасудареву ўказу".

Спустаўніні і голад, тыранія і масавы вывад людзей у ня-волю выклікалі актывізацыю народна-вызваленчага руху на Бе-ларусі, які развіваўся у форме партызанскай барацьбы. Ужо у 1655 г. партызаны прычынілі царскаму войску вялікую шкоду і Аляксей Міхайлавіч быў вымушаны пасылаць на іх спецыяльныя карныя фармаванні. Вызваленчым рухам былі ахоплены раёны Рос-лава, Мсціслава, Горак, Дуброўны, Барысава, Полацка, Ашмя-наў, Сморгоні, Вільні і інш. Паказальна, што кіраўнікамі шмат якіх партызанскіх аддзелаў сталі шляхцічы, у іншых - пры наяўнасці шляхцічаў у аддзеле ролю палкоўніка мог выкон-ваць селянін. Гэта сведчыць аб пярняй сацыяльнай кансаліда-цыі насельніцтва у мэтах агульнай барацьбы.

У беларускім Падняпроўі стрэжнем вызваленчага руху у га-ды перамір'я стала казацкае войска палкоўніка І. Нячая, скла-дзенае пераважна з мясцовых сялян. Найбольш вядомай была сотня беларускага палкоўніка Д. Мурашкі, якая у 1656--1657 гг. трымала пад страхам прсяжную (тую, што прсягнула па-ру) шляхту ўсяго Менскага і Наваградскага ваяводстваў.

У 1658 г. вызваленчы рух дасягнуў вышэйшай ступені. Да ка-зацка-сялянскіх партызанскіх атрадаў стала паўсюль далучацца падданая цару беларуская шляхта. Паступова барацьба набы-вала актыўныя формы: партызаны пачалі вызваляць ад царскіх ратнікаў невялікія гарады (Лукама, Чашнікі, Глыбокае і інш.), часцей уступалі у адкрыты бой з непрыцелем, а мяшчане шэра-гу гарадоў уздымалі паўстанні і самастойна знішчалі або выга-нялі маскоўскія гарнізоны (так зрабілі Мсціслаў, Крычаў, Дзіс-

на, Себеж, Могилёу, Шклоу, Гомель ды іншыя гарады). Гэта быў сапраўдны народна-вызваленчы рух, які па сваіх прычынах, формах і складзе удзельнікаў бадай не адрозніваўся ад партызанскай вайны супраць шведаў у Польшчы і на Жмудзі.

Дзеянні мясцовага насельніцтва спрыялі поспеху рэгулярнага войска Рэчы Паспалітай, якое з 1659 г., пасля афіцыйнага ўзнаўлення вайны, праводзіла аперацыі і на тэрыторыі Беларусі. Як і раней, ваяваць даводзілася пры вялікай дыспрапорцыі сілаў. Калі максімальная колькасць жаўнераў Вялікага Княства у 1653--1659 гг. складала каля 20 тысяч (з якіх палова ваявала са шведамі ў Курляндыі), дык цар Аляксей Міхайлавіч трымаў на Беларусі удвая большую армію. Толькі пасля падпісання мірнага пагаднення паміж Швецыяй і Рэччу Паспалітай вясной 1660 г. стала магчымым перавесці на Беларусь для барацьбы з царскімі ваяводамі усё войска Вялікага Княства і ў дапамогу яму адну польскую дывізію. З гэтага часу ініцыятыва вядзення вайны канчаткова пераходзіла да зайсковага кіраўніцтва Рэчы Паспалітай. Пачалося паступовае адваляганне тэрыторыі Беларусі. Летам 1660 г. дывізіі П. Сапергі і С. Чарнецкага разграмілі пад Ляхавічамі вялікую групоўку ваяводы І. Хаванскага, восенню таго ж года на Могилёўшчыне каля р. Басі была пабіта армія Ю. Далгарухага, а праз год пад Кушлікамі ў Падзвінні ізі ў пацярпеў паражэнне І. Хаванскі. Тады ж была вызвалена сталіца дзяржавы Вільня. Пад кантролем царскай улады заставаліся практычна толькі Падзвінне ды раёны Падняпроўя. Між тым абодва бакі былі настолькі стомленыя вайном, што рашучыя дзеянні прыпыніліся. Толькі ў 1663 г. кароль і вялікі князь Ян Казімір паспрабавалі агульнымі сіламі правесці наступальную кампанію за Дняпро, на тэрыторыю Маскоўскай дзяржавы. Аднак і яна сарвалася. Ні адзін з варагуючых бакоў не меў сілаў для перамогі. Пачаліся працяглыя перамовы аб замірэнні.

У студзені 1667 г. у в. Андрусава, што недалёка ад Мсціслава, было нарэшце падпісана мірнае пагадненне тэрмінам на 13 з паловай гадоў. Яно насіла кампрамісны характар. Смаленшчына і Северская зямля заставаліся ў складзе Маскоўскай дзяржавы, а землі беларускага Падзвіння яна вяртала Вяліка-

му Княству. Украіна была падзелена па Дняпры, пры гэтым цар пакідаў сабе на 2 гады і Кіев з невялікай акругай. Паводле пагаднення сотні тысяч палонных, зыведзеных за час вайны, заставаліся ў царстве Аляксея Міхайлавіча.

Шматгадовыя ваенныя дзеянні, а таксама палітыка татальнага спусташэння зямлі ды масавага вываду палонных прывялі Беларусь да дэмаграфічнай і гаспадарча-эканамічнай катастрофы. Агульныя страты насельніцтва пераўзышлі 53% ад яго даваеннай колькасці. Ні адзін народ Еўропы бадай не зведаў такога дэмаграфічнага рэгрэсу. У Літве, прыкладам, людскія страты у тым жа гады дасягалі 37--40%, у Польшчы -- у сярэднім каля адной трэцяй часткі, а ў Нямеччыне агульнае скарачэнне насельніцтва ў выніку Трыццацігадовай вайны таксама не пераўзышло паловы. Асабліва абязлюдзелі Усходняя і Цэнтральная Беларусь ды раёны Падняпроўя. У паветах Мсціслаўскім, Полапкім, Аршанскім і Менскім не засталася і трэцяй часткі ад даваеннай колькасці хвахарства.

Гаспадарка краіны апынулася таксама ў катастрофічным становішчы. Не засталася ніводнага цэлага горада, большасць з якіх (як Мсціслаў, Віцебск, Менск) былі выпалены ўцэнт. Моцна скарацілася колькасць сялянскіх гаспадарак і плошчы ворывунай зямлі. З-за недахопу людзей і рабочай кнѣўлы в уыва шмат дзе заставалася пусткай і праз дзесяцігоддзі пасля вайны.

Па стратнасці і адмоўных выніках для развіцця грамадства вайна 1654--1667 гг. была бадай самай трагічнай у гісторыі феадальнай Беларусі. Яна рэзка абвастрыла канфесійныя супярэчнасці ў Вялікім княстве Літоўскім, паскорыла працэсы паланізацыі і амаль палкам пазбавіла беларусаў іх арыстакратыі ды мяшчанаства. Афіцыйнае абвясчэнне польскай мовы ў якасці дзяржаўнай для Вялікага Княства ў 1697 г. было юрыдычнай фіксацыяй фактычнага панавання палітыкі ў спустошанай краіне. Да канца ХУІ ст. Беларусь не ўзнавіла свайго даваеннага ні гаспадарчага, ні дэмаграфічнага патэнцыялу, як ізноў стала ахвярай інтэрвенцыі.

Утварыўшы альянс з Рэччу Паспалітай і Даніяй, Расія ў 1700 г. распачала вайну супраць Швецыі. Цар Пётр I свядома

імкнувся проводзіць воєнні дзеянні на чужой тэрыторыі. Пасля перамогі пад Нарвай шведы рушылі на Рэч Паспалітую і ўжо ў 1702 г. іх фармаванні з'явіліся на Беларусі. Магнаты Вялікага княства Літоўскага раздзяліліся на 2 партыі -- прашвекскую, якую ўзначальвалі Сапегі, і прарасійскую, у якой на чале з Вішнявецкімі ды Агінскімі згуртавалася большасць беларускай шляхты. Паміж дзвюма групамі пачалася збройная барацьба. Вялікая расійская армія, якая ў 1704 г. прыйшла на Беларусь, дапамагала сваім прыхільнікам і праводзіла актыўны супраць прашвэдскіх групаван, ваявала ўладанні Сапегі. На вясну 1705 г. Пётр I сабраў каля Геродні больш за 60 тысяч салдат, аднак яго войска было заблакавана шведамі і ледзь здолела вырвацца з пасткі, адступіць да Берасі, а пасля -- да Кіева.

Амаль увесь 1706 г. на Беларусі гаспадарылі шведы і саюзны ім магнаты Рэчы Паспалітай. Цяпер ужо яны метахіравана спусташалі гарады і маёнткі прыхільнікаў караля Аўгуста II і Пятра I. Асабліва пацярпелі Нясвіж, Клецк, Ляхавічы. Калі ж шведы пакінулі тэрыторыю Беларусі, сюды ізноў сталі збірацца палкі Пятра I. На вясну 1708 г. каля Віцебска і Дуброўны канцэнтравалася самая буйная групоўка расійскай арміі -- 71-тысячнае войска Шарапеева. Тады ж на Беларусь сталі вяртацца і шведы. Ужо ў ліпені каля мястэчка Галоўчын яны сутыкнуліся з часткай арміі Пятра I і перамаглі. Але ў шведскага караля Карла I было замала войска для рашучай бітвы. Ён спадзяваўся на дапамогу ўкраінскага гетмана Мазепы і таму, не затрымліваючыся на Беларусі, павёў сваю армію на Украіну. Пётр I таксама накіраваў галоўныя сілы на Украіну, пакінуўшы ў беларускім Падняпроўі 12 тысяч салдат і драгунаў для знішчэння корпусу Левенгаўпта, які вёз Карлу XII неабходныя боезапасы, фураж і харчаванне.

Расійскае войска заатакавала корпус Левенгаўпта ў верасні 1708 г. каля Прапойска, у в. Лясная. Бітва доўжылася з раніцы да вечара і скончылася разгромам шведаў, якія ў начной цемры здолелі адступіць і адарвацца ад пераследу. Да Карла XII прыйшло толькі 5 тысяч ратнікаў, увесь абоз быў страчаны.

27 чэрвеня 1709 г. у генеральнай бітве пад Палтавай ра-

сійская армія разбіла і галоўныя сілы Карла XII. Далей вайна ішла пры поўнай перавазе Расіі і не сарэніла. Ваенныя дзеянні перакінуліся на тэрыторыю Швецыі. На Беларусі, як і ў межах усёй Рэчы Паспалітай, непадзельна панавала царскае войска і сарэная яму саўдэмірская канфедэрацыя. Карадём быў абвешчаны ізноў Аўгуст II -- прыхільнік Пятра I. Рэч Паспалітая стала ўсё больш падпарадкавацца пад залежнасць ад палітыкі расійскага манарха і яго войска. Калі ў Вялікім княстве Літоўскім магнаты і шляхта выступілі супраць цэнтралізатарскай палітыкі Аўгуста II, Пётр I падтрымаў іх і павялічыў расійскія гарнізоны ў Рэчы Паспалітай, а ў 1717 г. прадыхтаваў умовы прымірэння караля з канфедэратамі, паводле якіх абмяжоўвалася ўлада гетманаў, скарачалася войска, затое заставалася слава "liberum veto". Тады ж Пётр I дамовіўся з прускім карадём Фрыдрыхам-Вільгельмам аб сумеснай "аховай" парадку ў Рэчы Паспалітай, што азначала палітычны кантроль над апошнім.

Паўночная вайна скончылася ў 1721 г. Ніштакім мірным пагадненнем. Хоць Рэч Паспалітая (як і Беларусь) захавала свае ранейшыя межы, яна канчаткова страціла рэальны суверэнітэт і ўжо не магла вызвацца ад згубных умоў і пагадненняў, якія ўсё настойлівей дыктаваў ёй магутны усходні сусед. Для Беларусі ж вайна мела асабліва трагічныя вынікі. Край ізноў быў увергнуты ў дэмаграфічны і эканамічны крызіс. Насельніцтва Беларусі, якое ў 1700 г. складала ўжо 2,2 млн чалавек, зменшылася на трэцю частку, і ў паваенныя гады ледзь дасягла мільёна з паловай. Сельская гаспадарка, рамёствы, мануфактурная прамысловасць, -- усё зноў апынулася ў глыбокім заняпадзе. Ізноў пуставалі сямейскія палі, дзічэлі і зарасталі лесам вёскі, чарнелі галаваешкамі палаленыя гарады.

У XVIII ст. Вялікае княства Літоўскае уваходзіла ў стане рэзкай канфрантацыі розных магнатскіх групаван. Прычым такая спадчына дасталася XVIII ст. ад яго папярэдніка -- стагоддзя XVII. Менавіта ў 60-х -- пачатку 70-х гг. XVII ст. разгарэлася барацьба паміж Радзівіламі, з аднаго боку, Сапегамі і Пацамі -- з другога. Але ўжо ў другой палове 70-х -- першай палове 80-х гг. тая ж Паца, панаваўшы ў апошнюю да новага караля Яна Сабескага, канфрантаваў з Сапегамі і Агінскімі. А калі ў

другой палове 80-х гг. XVII ст. Сапегі умацавалі сваё становішча ў Вядзікім княстве Літоўскім, супраць іх агульным фронтам выступіла беларуска-літоўская шляхта, якая купавалася вакол Агінскіх (былых саванінаў Сапегу) і Вішнявецкіх. Гэтае супрацьстаянне перарасло практычна ў грамадзянскую вайну, якая ў першыя гады XVIII ст. раздзірала беларускія землі.

Прадакнасць і згодніцтва апанавалі вышэйшыя колы значі Рэчы Паспалітай. Яны зыходзілі, а значыць санкцыянаваліся, агульнадзяржаўнай каралеўскай уладай. Пераемца Яна Сабескага на троне Рэчы Паспалітай Аугуст II, курфюрст саксонскі, паказваў найвялікшую віртуознасць у гэтай справе. У лістападзе 1699 г. у вёсцы Праабражэнскай пад Масквой ім быў падпісаны антышвэцкі саван дагавор з Расіяй. Аднак, у хуткім часе -- напярэдадні бітвы над Нарва -- Аугуст II здрадкова саваным абавязальствам і за спіноў у Расіі уступае ў зносіны з Карлам XII, каб заключыць са Швэцыяй мірнае пагадненне і накіраваць яе моц толькі супраць Расійскай дзяржавы. Задумка не спрадзілася, і летам 1701 г. зноў на пародак дня сталі перамовы аб пэсным саваніцтве паміж Рэччу Паспалітай і яе усходнім суседам. І ўсё ж, нягледзячы на гэта, Аугуст II неаднаразова робіць спробы заключэння сепаратнага міру са Швэцыяй, абцягваючы ёй нават частковы падзел Рэчы Паспалітай.

Нягэунасці палітычнага курсу спадарожнічала нетрываласць улады. У маі 1704 г. ствараецца Сандамірская канфедэрацыя прыхільнікаў Аугуста II. Ён заключаецца саван з Расіяй і аб'яўляецца вайна Швэцыі. А практычна цераз 2 месяцы па ініцыятыве Карла XII нараджаецца на свет канфедэрацыя, якая абвешчае каралём Рэчы Паспалітай Станіслава Ляшчынскага. У які раз ізноў падвешча на зарожыя станы грамадства Рэчы Паспалітай, зноў узнікае канфрантацыя, якая вядзе да трагедыі: прыцягнення знешніх сіл для вырашэння унутраных супярэчнасцей. Восенню 1704 г. руская армія пад камандаваннем Рапніна ступіла на беларускую зямлю. І цяпер на тэрыторыі Рэчы Паспалітай, а галоўным чынам, на беларускай зямлі, свае рахункі зводзілі Расія і Швэцыя.

Гэта быў пачатак канца. Менавіта з гэтага часу Рэч Паспалітая пераўтвараецца для суседніх краін у прывабную пацку,

з якой можна было бяспечна гуляць. Але і ўсім хапалася яе мець. Цераз Рэч Паспалітую пачалі прагульвацца войскі. Хто толькі быў здольны рабаваць гэтую шматпакупную зямлю. На некалькі разоў пракатваўся па Беларусі смерч швэцкага і расійскага разбурэнняў у часы Паўночнай вайны. Затым падчас барацьбы за польскі трон пасля смерці ў 1733 г. Аугуста II паміж Станіславам Ляшчынскім і сынам памерлага манарха Фрыдрыхам-Аугустам расійскае войска зноў зрабіла пераход цераз беларускія землі адно да Варшавы. Сапраўды, па трагічнаму назіранню Ф. Энгельса, Рэч Паспалітая служыла занятым дваром і нарчым для іншаземных войскаў, дзе, аднак, "яны, як правіла, забываліся пра плату".

Зноўнае умацальніцтва ў справе Рэчы Паспалітай практычна ініцыявалася ўнутранымі канфліктамі, якія працягвалі раздзіраць краіну. У 10-ыя гг. XVIII ст. на Беларусі разгарэлася барацьба паміж групай Палаў-Агінскіх і прыхільнікаў польскага гетмана Вядзікага княства Літоўскага Донгафа. Наступны дзесяцігоддзі таксама адзначаліся рэзкай канфрантацыяй уплывовых магнатэіх родаў. Спачатку Чартарыскія разам з Радзівіламі і Радзівілі ўжываліся з Чартарыскімі. Асабліва абвешчаўся гэты апошні супрацьстаянне падчас выбараў новага караля пасля смерці ў 1763 г. Аугуста III. Яно зноў прывяло на беларускія землі рускія войскі, а з ім спусташэнні (былі разрабаваны Нясвіж і Слуцк -- радзівілаўскія рэзідэнцыі).

Самую далаганую характарыстыку тагачаснаму становішчу Рэчы Паспалітай даў сёння шляхта ў прыказцы "Polska niegdaem stoi", г.зн. "Польшча трымаецца на бязладдзі". Бязладдзе гэтае стала вынікам развіцця "залатых" шляхецкіх вольнасцей, ці лепш сказаць, зложывання імі. Ужо ў другой палове XVII ст. стала відавочным, што пашырэнне шляхецкай дэмакратыі пры несабласніцкім цэнтральнай каралеўскай уладзе да яе перадачы ў рукі алігархаў, якія фінансавалі захаваўшы шляхту, робіць яе сваім васаальным акружэннем. Але ніводная з груп не мець сілы ўзяць уладу. Гэтае сілы хапала толькі на тое, каб не дапусціць да ўлады супраціўнікаў. Аднак -- разгул анархіі. Прычым пад прэслудленне тых жа "залатых" воль-

насей, якія былі незаменим сродкам на днутрыпалітычнай барацьбе. Яшчэ у 1669 г. сойм прыняў пастанову, дзе гаварылася, што "усляікае новаўздзенне у Рэчы Паспалітай можа быць небяспечным і прывядзе да вялікіх хваляванняў. Не абходна сойму сачыць за тым, каб нічога не падвиргалася змяненню". Але у канцы XVII--XVIII стст. гэта неабходнасць

для сойму адпала, бо шляхецкае права "liberum veto", па якому нават аднаму дэпутату дазвалялася сарваць сойм, практычна паралізавала работу гэтага вышэйшага органа ўлады. Пасля першага прымянення гэтага права у 1652 г., калі дэпутат Упіцкага павету В. Сіцынскі па жаданню Я. Радзівіла не згадзіўся з пастановай сойма, па 1764 г. з 55-і соймау Рэчы Паспалітай такім чынам было сарвана 48.

Але апякаваць за непарушнасцю шляхецкіх вольнасцей знайшлося каму. Непарадак у Рэчы Паспалітай ахоувалі суседзі. Так, расійска-прускі савзны дагавор 1764 г. меў сакрэтны артыкул, паводле якога савзнікі абавязваліся захоўваць у Рэчы Паспалітай шляхецкую канстытуцыю, вольныя выбары караля і liberum veto.

Рэч Паспалітая, якая з 60-х гг. XVIII ст. пачала інтэнсіўна праводзіць рэфармацыйную дзейнасць, пэўна ж здолела б пераадолець эканамічны і палітычны крызіс. І разбор яе суседнімі дзяржавамі не быў гістарычнай наканаванасцю. Пэўныя становучыя вынікі у эканамічнай сферы мелі рэформы Тыэнгаўза, дзякуючы якім на паўночным захадзе Беларусі з'явілася даволі значная колькасць мануфактур. У 1764 г., а затым у 1775 урад Рэчы Паспалітай уводзіць абавязковы для усіх саслоўяў, у тым ліку шляхты і духавенства, адзіны мытны падатак, прычым пры адмене унутраных пошлін. У 1766 г. усталяваецца адзінства мераў і вагаў на тэрыторыі Рэчы Паспалітай. Вядзецца актыўнае транспартнае будаўніцтва. Фарміруецца у 1773--1775 гг. "Адукацыйная камісія", што стала пачаткам рэформы у галіне асветы. Напружана працуе думка ідэолагаў-рэфарматараў. Некаторыя пачаткі палітычных рэформ матэрыялізуюцца. Так, на сойме 1764 г. было уведзена абмежаванне на ужытак права liberum veto -- развіненне эканамічных пытанняў прымалася большасцю галасоў, -- соймавым паслам дазвалялася не прытрымлівацца нака-

заў соймакаў, калі тыя прычынілі думам большасці.

Гэта былі першыя пачаткі палітычных рэформ. Але і яны прывялі да выбуху незадаволенасці з боку рэакцыйнай магнатарыі, якая імкнулася да неабмежаванай улады. А ўладу у тагачасных абставінах паднісілі на сваіх шытках суседнія Расія і Прусія. Яны пасадзілі на каралеўскі трон свайго стаўленіка Станіслава-Аўгуста Паяяторскага. Яны і карэктавалі ягоную палітычную лінію згодна з папярэдняй дамоўленасцю паміж сабою аб захаванні нават сілай зброі рэакцыйнай канстытуцыі Рэчы Паспалітай.

У 60-я гг. XVIII ст. Расія і Прусія яшчэ лужалі зацэпак, каб дыктаваць сваю волю ўладам Рэчы Паспалітай. Такай зацэпкой стала "дысідэнткая" праблема. Перад соймам расійскім бокам было пастаўлена пытанне поўнага ўраўнавання у правах некатоликаў ("дысідэнтаў") з католикамі, згодна дагавору Расіі з Рэччу Паспалітай 1696 г. Сойм станочуа пытанне не вырашаў, чым кінуу Рэч Паспалітую у апошніе трыццацігоддзе крывавых, непатрэбных для выратавання дзяржавы канфіктаў. Пад патраханам Расіі і Прусіі у 1767 г. стварыліся у Слуцку праваслаўная, а у Торуні пратэстанцкая канфедэрацыі, якія ставілі мэтай дасягненне роўнасці вернікаў розных канфесій у Рэчы Паспалітай. Апошнім аргументам у спрэчцы паміж Слуцка-Торуньскімі канфедэратамі і соймавымі засядацелямі на карысць першых было 40-тысячнае расійскае войска.

У 1768 г. сойм задаволіў памкненні "дысідэнтаў" і даў ім роўныя правы з католикамі. Гэта, у сваю чаргу, не задаволіла гарачых прыхільнікаў "залатой" шляхецкай вольнасці. Супраціўнікі парушэння "старыны" пад старшынствам Ю. Пуласкага арганізавалі у Бары, што на Украіне, канфедэрацыю, якая аб'яднала даволі шырокія колы шляхецкага саслоўя усёй Рэчы Паспалітай. Значную падтрымку барскія канфедэраты займелі і на Беларусі. Аднак супрацьстаяць моцы расійскага войска канфедэрацыя атрады не змагла. На працягу 1768--1771 гг. яны былі разбіты. Пасля гэтых падзей пад уздзеяннем абваструшайся міжнароднай сітуацыі адбываецца першы падзел Рэчы Паспалітай паміж Расійскай імперыяй, Прусіяй і Аустрыяй. У 1772 г. да Расіі адыходзіць Усходняя Беларусь.

Але гэтая трагічная падзея не надала палітычнага розуму супернічаючым магнанкім кланам. Падзеі надалей разгортваліся па ўжо адпрацаванаму вяршцелімі лёсу Рэчы Паспалітай сцэнару. Як толькі ў краіне распачыналася рэфармацыйная дзейнасць, пільныя суседзі яе адразу прыдушалі, а потым каралі за непаслухмянасць.

3 мая 1791 г., у час работы чатырохгадовага сойму, была абвешчана канстытуцыя, якая, па сутнасці, павінна была вывесці Рэч Паспалітую з палітычнага крызісу і паставіць на шлях буржуазных рэформы. Гэтая падзея ініцыявала арганізацыю чарговага "крыжовага паходу" супраць Рэчы Паспалітай энтузіястамі пад сцягам непарушнасці шляхецкіх прывілеяў. Цяпер для ўмяшання ва ўнутраныя справы Рэчы Паспалітай Расійскай імперыі нават не патрабавалася нейкай зачэпкі. Пад рукою Кацярыны II зарганізавалася 14 мая 1792 г. з прадстаўнікоў старашляхецкай партыі таргавіцкая (ад назвы ўкраінскага мястэчка Таргавіца) канфедэрацыя, якая услед за 100-тысячным расійскім войскам ужо 18 мая увайшла ў Рэч Паспалітую, каб абараніць парушаныя шляхецкія правы.

Даволі значная частка беларускага шляхецтва падтрымала таргавічан альбо пасіўна аднеслася да інтэрвенцыі. На гэта былі свае прычыны. Рэфарматарскія рашэнні чатырохгадовага сойму прывялі фактычна да пераўтварэння "Рэчы Паспалітай Абодвух народаў" ва ўнітарную дзяржаву. За яе манархам захоўваўся толькі адзін тытул -- "караля польскага". Перастаў існаваць гістарычны падзел дзяржавы на Вялікае княства Літоўскае і Польшчу. Тым самым былі істотна закрануты амбіцыі і беларускага магнатства. Яно фактычна страчвала ў такой сітуацыі не толькі даходныя пасады, але і магчымасць больш грунтоўна ўплываць з улікам сваіх інтарэсаў на ўнутраную і знешнюю палітыку Рэчы Паспалітай ад імя яе дзейснага чыніка -- Вялікага княства Літоўскага.

Расійскаму войску спатрэбілася толькі 2 месяцы, каб разбіць ужо цалкам дэзарганізаванае войска Рэчы Паспалітай. Прычым баявыя дзеянні энтузіястамі адбываліся на тэрыторыі Беларусі (Опса, Мір, Зэльва, Бярэсце). Натуральна, канстытуцыя 3 мая была адменена, а затым у студзені 1793 г. адбыўся і друг

падзел Рэчы Паспалітай. Пад уціскам таргавічан, падтрыманых расійскім войскам, умовы другога падзелу былі зацверджаны на Гародзенскім сойме 1793 г. Да Расіі адыйшлі беларускія землі прыкладна па лініі Друя-Пінск.

Стала зразумелым, што ад канчатковага падзелу Рэчы Паспалітай паміж Расійскай імперыяй, Прусіяй і Аўстрыяй можа выратаваць толькі рашучае супрацьстаянне гэтым сілам скансалідаванага грамадства. Такого не адбылося. Хоць паўстанне 1794 г., на чале якога стаў прадстаўнік старадаўняга беларускага шляхецкага роду Тадэвуш-Андрэй Касцюшка, давала для гэтага апошні шанц.

Паўстанне пад кіраўніцтвам Т. Касцюшкі вядзе свой пачатак ад абвешчання 24 сакавіка 1794 г. Кракаўскага акту паўстання. У ім былі вызначаны асноўныя мэты паўстанцаў: пазбаўленне ад іншаземнай акупацыі, барацьба за поўную суверэннасць Рэчы Паспалітай, аднаўленне яе ў межах 1772 г., вяртанне рэфарматарскіх рашэнняў Канстытуцыі 3 мая 1791 г. Лозунг паўстання -- "вольнасць, цэласць, незалежнасць" -- стаў таксама лозунгам касцюшкаўцаў і на Беларусі, ва ўсім Вялікім княстве Літоўскім.

Напярэдадні паўстання на працягу 1793 г. -- пачатку 1794 г. на тэрыторыі Вялікага Княства вялася яго актыўная падрыхтоўка. Цэнтрам падрыхтоўкі была Вільня. Арганізатары паўстання, "спіскоўцы" пад кіраўніцтвам палкоўніка корпусу інжынераў Якуба Ясінскага выяўлялі прыхільнікаў паўстання, збіралі сродкі, распрацоўвалі план дзеянняў. Падтрымлівалася сувязь са сваімі аднадумцамі ў Варшаве. Але, улічваючы патрабаванні канспірацыі, аддаленасць сталіц, гэтая сувязь не была надта цеснай.

Пачатак паўстання ў Вялікім княстве Літоўскім паклаў Шавельскі Акт (16 красавіка 1794 г.). Згодна з ім да паўстання далучалася Жмудзь. Але ясна было, што поспех справы ў Княстве будзе залежыць ад таго ў чыіх руках будзе сталіца краі -- Вільня. Менавіта там адбыліся рашучыя падзеі ў ноч з 22 на 23 красавіка. Па распрацаванаму плану быў нечакана атакаваны і разбіты расійскі гарнізон. Гэта пры падтрымцы гараджан зрабілі часткі велікакняскага войска, раскватарава-

ня у Вільні. Кіраваў аперацыяй Я. Ясінскі. Улана у горадзе перайшла у рукі паўстанцаў. На другі дзень, 24 красавіка на плошчы перад гарадской ратушай быў абвешчаны Віленскі Акт паўстання. Стварэнне і пачынае дзейнічаць вышэйшы для ўсяго Вялікага Княства орган па кіраўніцтву паўстаннем -- "Найвышэйшая Літоўская Рада" разам з падпарадкаванымі ёй "дэпутатамі" (аддзеламі): публічнай бяспекі, забеспячэння вайсковых патрэб і скарбовай. Пачынае дзейнічаць і крымінальны суд. Менавіта па яго рашэнні 25 красавіка быў абвешчаны на гарадской плошчы апошні гетман Вялікага княства Літоўскага Сымон Касакоўскі. Яго абвінавачалі ў злоўжыванні супраць сваіх суайчыннікаў, здрадніцкім супрацоўніцтве з расійскімі ўладамі. Камандуючы зброенымі сіламі паўстанцаў у Вялікім Княстве быў прызначаны Я. Ясінскі. Склад "Літоўскай Рады" налічваў 29 чалавек. Акрамя таго ад ваяводстваў, павеятаў і гарадоў Княства у яе увайшлі яшчэ 37 прадстаўнікоў. Гэта стварала магчымасць з цягам часу ператварыць "Раду" у свайго роду правінцыйны сейм Вялікага Княства Літоўскага.

Першыя дакументы ліцьвінскіх паўстанцаў адразу мелі больш радыкальны характар, чым у Польшчы. Віленскі "Акт паўстання народу Літоўскага" заклікаў не толькі да набывання "вольнасці", але і "роўнасці грамадзянскай".

Утварэнне асобнага вышэйшага органа кіраўніцтва паўстаннем у Вялікім княстве Літоўскім, а таксама той факт, што ў Віленскім акце імя Т. Касцюшкі як кіраўніка паўстання ў Рэчы Паспалітай чамусьці не было ўпамінута, прывяло на кароткі час да пэўнага непаразумення паміж Вільняй і Варшавай. Па Кракаўскаму Акту ва ўсёй Рэчы Паспалітай вышэйшым органам улады, падначаленым Т. Касцюшцы, павінна была стаць Вышэйшая Нацыянальная Рада. А на месцах, у ваяводствах, а таксама ў Вялікім Княстве павінны былі стварацца толькі "парадкавыя камісіі", што падначальваліся Радзе. Кіраўнікоў паўстання ў Вялікім Княстве, асабліва Я. Ясінскага, сталі падозраваць у традыцыйным ліцьвінскім сепаратызме. Але ўжо ў другой палове мая непаразуменні былі знятыя. "Літоўская Рада" паспела неаднаразова выказацца нахонт свайго безумоўнага падпарадкавання Т. Касцюшцы. 13 мая Я. Ясінскаму было прысвоена Т. Касцюшкам званне генерал-лейтэнанта. Адначасова кіраванне паўстанцкімі сіламі было выведзена з-пад улады адной асобы.

Войска было падзелена на тры часткі з трыма камандуючымі: Я. Ясінскім, А. Хлявінскім і Ф. Сапогам, якія павінны былі дзейнічаць скарыжанава. Такім чынам, з аднаго боку ішоў працэс цэнтралізацыі кіраўніцтва паўстаннем у межах Рэчы Паспалітай, а з другога -- дэцэнтралізавалася кіраўніцтва войскам у Вялікім княстве Літоўскім.

У кіраўніцтве паўстаннем "на Літве", у якім з моманту яго падрыхтоўкі і на пачатку выдучур ролю адыгрывалі Я. Ясінскі, П. Гравіані, Ю. Гарноўскі, К. Эльснер і інш. назіраўца дзве плыні. Адна з іх, радыкальная альбо "якабінская" на чале з Ясінскім, і другая -- уміркаяная, прадстаўленая магнатствам і заможнай шляхтай. Першыя імкнуліся да як мага большых рэвалюцыйных змен у грамадстве ў духу французскай рэвалюцыі. Яны выступалі за ліквідацыю паншчыны і прыгону, адстойвалі раўнапраўе мяшчанства, падтрымлівалі ідэю ўтварэння рэспубліканскага ладу. Такі падыход да істаў паўстання, рэалізацыя якіх істотна закранала і нават мяняла становішча магнатэрыі і заможнай шляхты, не мог падабацца "уміркаваным". Асноўнага свайго ворага апошнія бачылі ў асобе непрымірмага рэспубліканца Ясінскага. Да Т. Касцюшкі неаднаразова накіроўваліся пасланнікі "уміркаваных" з прапановамі замяніць, адклінаць з "Літвы" Я. Ясінскага. Чаго ў рэшце рэшт яны і дабіліся.

Падзеі, звязаныя з паўстаннем Т. Касцюшкі на Беларусі ахопліваюць час з красавіка па канец верасня. Для першага перыяду (красавік--чэрвень) характэрныя найбольш актыўныя дзеянні паўстанцаў і наадварот нерашучасць і асцярожнасць у дзеяннях расійскага войска. Гэта было выклікана поспехамі паўстанцаў і перамогай Т. Касцюшкі пад Раплавіцамі (4 красавіка), поспехам паўстання ў Варшаве (18 красавіка) і ў Вільні. У гэты перыяд расійскія войскі і, пазбаўлены агульнага плану дзеянняў, атачоны з усіх бакоў паўстанцамі ў чужым краі, маневруючы, адступалі. Так, атрад князя Цыцыянава 9 мая пакідае Гародню і адыходзіць у напрамку Нясвіжа, Урэшце расійскія войскі займаюць пазіцыю прыкладна ўздоўж мяжы падзелу Рэчы Паспалітай 1793 г.

А ў Гародню 14 мая перабіраецца павятовая "парадкавая камісія", утвораная 9 мая ў Саколцы. Яна пачынае актыўную працу

па фарміраванні паўстанцкага войска. На 7 чэрвеня у гарадзенскім павяце было мабілізавана на паўстанне да 5 тысяч "рэкрутаў".

9 мая ў Берасці ўтвараецца ваяводская "парадкавая камісія", афіцыйна ухвалюецца рашэнне аб далучэнні ваяводства да паўстання. У склад берасцейскай камісіі ўвайшло 8 чалавек праваслаўнага веравызнання, з якіх Ігумен Грыгароўскі праз некаторы час стаў нават яе старшынёй (рэч дагэтуль нечуваная у Рэчы Паспалітай). 15 мая Т.Касцюшка звярнуўся да сваіх землякоў са спецыяльнай адозвай. Ён вітаў іх далучэнне да Кракаўскага Акту. Асабліва адзначаў годны падтрымкі і распаўсюджвання прыклад рэлігійнай талерантнасці і супрацоўніцтва з праваслаўным насельніцтвам.

Найбольш небяспечным для расійскага войска бачылася магчымасць пашырэння паўстання на тэрыторыі Беларусі, якая была далучана да Расіі паводле I-га і II-га падзелу. На тое былі свае падставы. Панічныя рапарты з Нясвіжа да імператрыцы даслаў генерал-губернатар "мінскі, ізяслаўскі і брацлаўскі" Туталмін. Ён не перастае дамагацца у князя М.Рапніна, прызначанага рэскрыптам Кацярыны II ад 22 красавіка 1794 г. камандуючым расійскім войскам на тэрыторыі Вялікага княства Літоўскага, узмацнення мяжы 2-га падзелу больш значнымі вайсковымі сіламі. Адначасова паведамляе аб падазронах з "ездах шляхты, пашырэнні паўстанцкай агітацыі і збіранні зброі нават сялянамі". Пачынаецца тэрміновае ўмацаванне фартыфікацыйных збудаванняў у Нясвіжы. Сучаснікі адзначаюць атмасферу агульнай панікі сярод адміністрацыі ў Менску. Былі зроблены захады да магчымага пераводу ў Слуцк у выпадку небяспекі менскіх кас і архіваў. Справа даходзіла да таго, што ад афіцэраў, якія прыбывалі з ахопленых паўстаннем тэрыторый Рэчы Паспалітай, пад прсыягай патрабавалі, каб маучалі аб усім, што там адбываецца.

1 чэрвеня Я.Ясінскі выдае загад павятовым органам кіравання паўстаннем аб утварэнні 300 асабовых конных атрадаў з усіх прыдатных трымаць зброю людзей. Гэтыя атрады павінны былі перайшоўшы межы другога падзелу распачаць партызанскія дзеянні ў тыле расійскага войска. Для лепшай арганізацыі гэ-

тай справы Ясінскім была складзена спецыяльная "Інструкцыя для уваходзячых у кардон расійскі". Апрача арганізацыйных вайсковых пытанняў у "Інструкцыі" асабліва ўвага звярталася на уздзеянне на мясцовае насельніцтва, каб "зааквочваць шлях-ту і люд" да паўстання. Гэтая ініцыятыва была ухвалена Т.Касцюшкам, які сам праз два тыдні выдаў аналагічны універсал.

Найбольш буйнымі ройдамі на тэрыторыі Беларусі I-га і II-га падзелу былі выправы атрадаў паўстанцаў пад кіраўніцтвам М.К. Агінскага (на Дынабург -- сённяшні Даўгаўпілс) і С.Грабоўскага (на Меншчыну) у жніўні 1794 г. Атрад М.Агінскага налічваў каля 2,5 тыс. чалавек, з іх да I тыс. конных. Пяхоты было каля паўтары тысячы чалавек, з якіх толькі 300 чалавек мелі стрэльбы. Астатнія 1200 чалавек былі ўзброены толькі пікамі і косамі. Гэта пераважна былі сяляне, пакінуўшы ў Дукічах асноўную частку свайго атраду, М.Агінскі з трымастамі найбольш падрыхтаванымі і ўзброенымі паўстанцамі накіраваўся да Дынабургу. Але ўзяць горад не удалося. Было толькі спалена яго прадмесце.

Атрад С. Грабоўскага пры уваходзе на Меншчыну налічваў крыху болей 2 тысяч чалавек. Адною з галоўных мэт рейду С.Грабоўскага было адцягненне сілаў ворага на сябе ад Вілені і Гародні. Адначасова псаваліся камунікацыі, разбураліся масты, рабіліся засекі на дарогах. Атрад С.Грабоўскага таксама быў недастаткова ўзброены і падрыхтаваны. Абмінуўшы Менск, атрад рушыў праз Пухавічы на Бабруйск. Там быў знішчаны невялікі гарнізон. Але супрацьстаяць вялікім сілам расійскага войска атрад С.Грабоўскага доўга не мог і вымушаны быў павярнуць назад. 4-га верасня пад Любанню ён быў разбіты. А сам С.Грабоўскі трапіў у палон. Толькі невялікая частка яго атраду здолела выратавацца.

Паступова ініцыятыва пераходзіць у рукі праціўніка. 26 чэрвеня Я.Ясінскі не здолеў перамагчы ў бітве пад в.Солы аб "ядна-ных расійскіх сіл пад кіраўніцтвам М.Зубава і Бенігсена. Пасля чаго Ясінскі ад"язджае ў Варшаву. З гэтага часу расійскія войскі пераходзяць да наступальных дзеянняў. Да таго ж прызначаны Т.Касцюшкам 4 чэрвеня галоўнакамандуючым усімі ўзброенымі сіламі паўстання ў Вялікім княстве Літоўскім М. Вальгорскі эу-

сім не адпавядаў гэтай пасадзе і нічым сябе не праявіў (3 5-га жніўня у сувязі з хваробай М.Вальгорскага яго замяшчае С.Макраноўскі). Тэрыторыя паўстання на Беларусі пачынае звужацца. На сярэдзіну ліпеня расійскія войскі кантралявалі усё Наваградзкае нававодства і частку Берасцейскага.

19 ліпеня спроба расійцаў захапіць Вільню заканчваецца няўдачай. Але з таго часу яны ўжо не пакідаюць яе ваколіц. 12 жніўня расійскія войскі канчаткова займаюць Вільню. У верасні на тэрыторыю паўднёвых паветаў Беларусі уваходзяць атрады Суворова. Спачатку пад в. Крупчыцы каля Кобрына і канчаткова пад Берасцем яны разбіваюць "корпус" К.Серакоўскага. У бітве пад Крупчыцамі супраць адборных расійскіх войскаў змагаліся больш двух тысяч беларускіх сялян-касінеру. Паўстанцы страцілі каля трох тысяч чалавек забітымі і параненымі. У асноўным гэта былі тыя ж сяляне-касінеры як найменей пасведчаныя і вопытныя у вайсковай справе. Многія з іх спрабавалі выратавацца за сценамі крупчыцкага манастыра, але былі там парубаны казакамі.

Даўжэй паўстанне пратрымліваецца каля Гародні. Суды у рэшце рэшт перабіраецца і "Цэнтральная Дэпутатыя Вялікага княства Літоўскага" -- новы орган па кіраўніцтву паўстаннем, які у пачатку чэрвеня прыйшоў на замену "Літоўскай Радзе". Суды ж на адзін дзень, 30 верасня паслявае прыехаць Т.Касцюшка (адзіны раз за ўвесь час паўстання на тэрыторыі Беларусі). Але і Гародню па загаду Т.Касцюшкі з І кастрычніка пакідаюць паўстанцы. Рэшткі паўстанцкага войска Вялікага Княства праз Саколку і Беласток адступаюць да Варшавы. Там, пры гераічнай абароне варшаўскага прадмесьця, Прагі, гіне Я.Ясіньскі.

Паўстанне 1794 г. на Беларусі пратрымалася крыху болей яшчэ месяцаў. Але яно змагло адцягнуць на сябе значныя сілы расійскіх войскаў. Гэта не дазволіла адразу кінуць іх супраць атрадаў Т.Касцюшкі. Аднай з прычын паражэння паўстання на тэрыторыі Беларусі з'яўлялася адсутнасць адзінага камандавання, належнага ўзаемадзеяння ў паўстанцкім войску, няздольнасць вайсковага кіраўніцтва. Але галоўнай прычынай бачыцца палавінчатасць аб'яднаных рэформаў, пастаянная аглядка на шляхецтва, якое не хацела дапускаць рэвалюцыйнага

выступлення сялянства і мяшчанства. Так, выдадзены 7 мая 1794 г. Т.Касцюшкам знакіты "Паланецкі ўніверсал" ствараў падставу для аблягчэння становішча сялянства ў Рэчы Паспалітай. Гэтым універсалам усім прыгонным сялянам надавалася уласная свабода, прызнавалася спадчыннае права карыстання зямлёй, якую яны абраблялі, значна памяншаліся павіннасці. Але, каб канчаткова не адштурхнуць ад паўстання шляхту, Т.Касцюшка вымушаны быў улічваць і яе інтарэсы. Прыгон не быў скасаваны. Гэта не дазволіла перарасці паўстанне ва усенародны рух, а тансма спарадзіла раскол у лагery паўстанцаў. Такія акалічнасці спрыялі рускаму войску на чале з Суворавым і Ферзенам атрымаць шэраг перамог і задушыць паўстанне.

Цяпер пытанне аб захаванні Рэчы Паспалітай не стаяла, і апошні яе падзел адбыўся у кастрычніку 1795 г. На ім уся тэрыторыя Беларусі была далучана да Расійскай імперыі.

ДЛЯ ЗАЎВАГ

ДЛЯ ЗАЎВАГ

Том 8. БЕЛАРУСЬКІЯ ФЕОДАЛЬНАЯ ВЕСКА І ГОРАД У ДРУГОЙ ПАЛОВЕ
XIII -- XIII СТОТ.

Вуззбіння пытання: 1. Эканамічнае і крыдчынае становішча ся-
лян. 2. Смяцкія паўстанні XIII ст. 3. Гародское жыццё.

Для сялянства -- самага зніжэнага класа-саслоу беларуска-
га грамадства XIII--XIII стст., дбіннем якога развівалася сель-
ская гаспадарка, стваралася багацейшая культура, мудрасць яко-
га гадаваліся новыя пакаленні беларусаў -- азначаны час быў
нялёгкі для жыцця і для працы. Нількі, таму што, на жаль, вель-
мі часта праносіліся смяротнай віхурай па зямлі беларускай
спусташальныя войны. І неаднойчы пасля ліхалецтва праца селя-
ніна ўзнаўляла разбураную гаспадарку, неаднойчы земляроб да-
ваў новае жыццё запустелай зямлі, якая была для яго найзьялі-
вым багаццем. Але багацце гэта не належала таму, хто працаваў
на ёй, паліваў потам і аблалчваў. Пануючы клас аформіў закана-
даўча манопольнае права валодання зямлёй. 26 артыкул раздзела
III Статута Вялікага княства Літоўскага, Рускага, Жамойцкага
1588 г. паводнаму адлучаў земляроба ад зямлі: "... простого
стану человек, не осевнувши первой ст нас, господара, вольнос-
ти шляхетское, имение и кгрунтов шляхетских ни которым обычаем
поседати а ни куплею своею держати не может".

Але, нягледзячы на заканадаўчую забарону, сяляне, абавірава-
чы на звычайнае права, лезлі ў першай палове XIII ст. право-
дзілі гандлёвыя аперацыі з зямлёй. Так, у інвентары за 1715 г.
маёнтка Здзяцел (сучаснае Дзятлава -- раённы цэнтр Гародзен-
скай вобласці), што з'яўлялася часткай валізарных уладанняў
буйнога магнатаўскага роду Радзівілаў, зафіксаваны факты куплі-
продажу зямлі сялянамі. Гэты, як адзначае складальнік дакумен-
та, "вельмі злы і пану шкодны" звычай меў распаўсюджанне па
усёй воласці: "падданства нявыкупленныя ад пана грунты адзім
другому запрадвалі". Прычым рабілі гэта, не звяртаючы увагі
на пагрозу пакарання штрафам. Цікавыя звесткі па закрэпачаным
тут пытанню мае таксама інвентар Берасцейскай і Кобрынскай
эканомій 1742 г., у якім канстатуецца, што "хлопства ... са
злосці і сваволі сваёй грунты эканамічныя пастароннім людзям
прадаваць, закладваць і заводзіць звыклі".

Феадальная адміністрацыя рэзка выступіла супраць падобнай

практиці. У декларації, яка була включена у звіт про минулий інвентар, адзначалося, що з моменту яе складання ніводзін селянин "прадаваць, застаўляць, а ніякім іншым спосабам заволазіць ґрунтау эканамічных не павінен". Гэта ж декларация регламентавала, што даўнасьць валодання надзе́лам не дазваляе лічыць яго пэўнай уласнасьцю селяніна. Прычынай з"яўленьня такога запісу было відаць тое, што сяляне, калі даказвалі перад адміністрацыяй сваё права на правядзеньне аперацый куплі-продажу зямлі, спасылаліся на даўнюю традыцыю.

Але традыцыя тая адыходзіла у нябыт. Прыклады, якія нагадваліся намі, былі хутчэй адзінкавымі, чым паўсюднымі, былі выключэньнем з правіла. Правіла ж даводзіла, што селянін атрымліваў ад свайго пана кавалак зямлі за тое, што выконваў на яго карэньц пэўныя павіннасьці.

Каб пракарміць сям"ю і даваць прыбытак свайму гаспадару надзел сялянскі, па падліках тагачасных эканамістаў, павінен быў быць не меней 1/2 валокі зямлі (крыху больш 10 гектараў). Феодалы добра разумелі і памяталі словы, моўленыя Львом Сапегам, што падданы для пана з"яўляецца "яснавольможным, таму што калі сялян не будзе мець, ён тады і яснавольможным панам не будзе". Таму землеуласнікі стараліся падтрымліваць жыццяздзейнасьць гаспадарак сваіх прыгонных. Як сведчаць дакументы, плошча сярэдняга сялянскага надзела у другой палове XVI -- першай палове XVII ст. зрэдку была меншай, чым 1/2 валокі. Калі нават інвентары фіксавалі за той ці іншай сялянскай сям"ёй надзел у 1/6, 1/8, а то нават і у 1/10 валокі, тады, як правіла, ён дапаўняўся пазанадзельнымі, так званымі прыёмнымі землямі, за якія падданыя сплачвалі меншыя падаткі.

Для селяніна гэта было выгадна, а таму пад час ваенных ліхалеццяў, калі многія палаткі ляжалі у запустэньні, прыгонныя часцічком наўмысна скарачалі памеры сваёй надзельнай зямлі і распрацоувалі пусткі.

Здараліся выпадкі утойваньня сялянамі ворных пазанадзельных зямель, каб лагоў не адбываць з іх ніякіх павіннасьцей. У Цімкавічах, уладанні Радзівілаў, пры новым абмере было выяўлена, паміж іншым, ажно 59 няўлічаных у інвентары валок -- а гэта прыкладна 1160 гектараў. Гэты факт зафіксаваны дакументам 1717 г. А праз некаторы час ужо інвентар маёнтка Тураў, які належыў

Патоцкім, змяшчае такі запіс: "усе вёскі маюць па лясках новыя распрацоўкі нерушаў, з каторых нічога не плаціць".

Характэрна, што сяляне не толькі утойвалі ад уладальнікаў частку зямлі, якой карысталіся, але і адмаўляліся плаціць падаткі за карыстаньне ёй пасля выкрыцця. Прычым рабілася гэта не таму, што прыгонныя не маглі апрацаваць дадатковыя кавалкі лясны, а каб і надалей пазбягаць выплаты падаткаў. Так, у вёсцы Кама-ровічы, размешчанай на Крычаўшчыне, у 1727 г. аказалася 34 "пустых" валокі -- вялікая плошча болей чым 726 гектараў, -- што на працягу некалькі гадоў употаек апрацоувалася сялянамі. Браць жа іх у прыём, няхай жа і за меншыя падаткі, чым з асноўнага падзелу, яны адмовіліся. Гэта быў своеасаблівы пратэст чыста эканамічнага характару, які, хоць і не надоўга, але паляпшаў умовы сялянскага жыцця.

За сялянскі кошт жылі і карміліся дзяржава, шляхта, войска, царква. На іх карысьць прыгонныя адпрацоувалі шматлікія павіннасьці. Галоўныя з іх -- паншчына -- адработкі, дзякла -- натуральная рэнта і чынш -- грашовы аброк. Першая была асноўная для сялян цяглых, апошняя -- для чынышых. Дзякла ж, часцей за ўсё, дапаўняла гэтыя важнейшыя павіннасьці.

Паншчыну адбывалі зімой і летам, мужчыны і жанчыны. На працу сяляне павінны былі выходзіць ці з рабочай жывёлай, ці без яе -- па неабходнасьці для панскай гаспадаркі. Пачынаўся паншчыны дзень з узыходам сонца, заканчваўся, калі сонца заходзіла. Феодалы жорстка каралі сваіх падданных, калі тыя спазняліся ці не выходзілі на працу у вызначаныя дні. Вось як спісвае парадак адбывання паншчыны інвентар маёнтка Раклішкі Лідскага павету: "На працу сяляне абавязаны выходзіць і станавіцца на вызначаным месцы з узыходам сонца, а пакідаць работу хутка пасля захаду сонца. Працу павінен заказваць войт ці ураднік. Хто б пасля захаду не выйшаў на працу, то за такую непаслухмянасьць павінен адпрацаваць за адзін дзень два дні, не пакідаючы тэрыторыі панскага двара, а за другі дзень -- чатыры дні, таксама знаходзячыся пры двары. Калі хто-небудзь не выйшаў на працу ўсе тры дні ці на працягу шасці тыдняў па разу на тыдзень, асабліва летам, то за гэты тыдзень у ланцугах павінен працаваць у двары. Пасля гэтага такі чалавек урадніку павінен быў даць барана. Калі б і пасля гэтага у яго здарыліся нявыходы на працу, тады -- біццям -- не ля сьлава. Калі хто праз хваробу не змог выйсці на паншчыну,

тады павінен загадаў палірэзвіць войта". Памер паншчыны для сваіх падданных землеуласнік вызначаў асабіста, з улікам захавання для сялян магчымасці весці гаспадарку на сваім надзеле, а таксама з улікам бастрэні і размаху супраціўлення эксплуатаемых прыгонных феадальнаму уціску.

На працягу ХVII -- ХVIII стст. норма дармовай прымуsoвай прыцы у гаспадарцы феадала, якую той патрабаваў ад сялян, павялічылася. Асабліва добра можна гэта адчуць, калі супаставіць падзеі аб памерах паншчыны у адных і тых жа уладаннях за розныя гады. Так, у маёнтку Радзівілаў Карэлічы Наваградскага ваяводства цяглыя сяляне у 1672 г. адбывалі паншчыну 4 дні з валокі і 5-ы дзень з дыма на тыдзень. Да 1746 г. у падданных гэтага ўладання паншчына павялічылася да 12 дзён на тыдзень з валокі на сям'ю. У другім радзівілаўскім маёнтку -- Блювенічы Лідскага павету -- і без таго высокая норма паншчыны у 16 дзён на тыдзень з валокі паднялася у сярэдзіне ХVIII ст. да фантастычных памераў -- 24 дні з валокі.

Але дзеля справядлівасці трэба адзначыць, што у цяжкія ваявання часіны і у пасляваеннае аднаўленне феадалы, каб прыцягнуць ці ўтрымаць у сваім маёнтку сялян ішлі на пэўныя пацёгі і ў іхнім павіннасным рэжыме. Так, землеуласнікі здавалі сваім падданным за долю ураджаю (трэці ці чацвёрты сноп) валокі, якія не засяваліся. Сялянам, што толькі займелі жыхарства ва ўладаннях, дараваліся так званыя слободы -- гэта значыць, што іх павіннасці на некалькі гадоў памяншаліся у параўнанні з тымі, што мелі старажылы. Вось як у маёнтку Сапегаў Беліца Аршанскага павету, дзе у 1690 г. цяглыя старажылы выконвалі 4 дні паншчыны на тыдзень з валокі, а з новапасяленцаў ці "новікаў", як іх называюць дакументы, патрабавалася толькі 2 дні з той жа зямельнай плошчы.

Аднак, прынамсі, нельга уяўляць землеуласнікаў як нейкіх звышдабрачынцаў ці сялянскіх абаронцаў. Дбалі яны перш за ўсё аб павышэнні сваіх прыбыткаў, якія поўнасю залежалі ад моцы і плацежаздольнасці сялянскай гаспадаркі. Адсюль воль і пачыналіся "клопаты" феадалаў аб абмежаванні сялянскіх пабораў, узмацненні сялянскай гаспадаркі. Як толькі землеуласнікі адчувалі сабою нязначную магчымасць для павелічэння паншчыны, чыну ці натуральнага аброку, яны адразу падымалі гэтыя павіннасці для сва-

іх падданных.

Акрамя штотыднёвай паншчыны сяляне выконвалі у ХVII--ХVIII стст. і такія адрабotaчныя павіннасці як гвалты, талокі, згоны -- работы, што былі звязаны са жнівом, сенакосам, уззорованнем зямлі феадала. Прычыны на работы гэтыя выходзілі ўсёй сям'ёй, пакідаючы дома аднаго "малого ці старога, да работы няздатнага", каб пільнаваў хату ад пажару. Колькасць гвалтаў на сялянскую гаспадарку часцей за ўсё вызначалася лічбай 12 на год, як, напрыклад, у вёсцы Нарбутовічы Слонімскага павету (ХVIII ст.): на уззорованне зямлі -- 4, на траляванне дрэва для будаўніцтва -- 2, у жніво -- 4, да стагавання сена -- 2.

Вельмі цяжкай для беларускага селяніна, для ягонай гаспадаркі была падводная павіннасць. Каб не выканаць, прыгонны павінен быў на асабістай рабочай жывёле, ды "на сваёй страве" дастаўляць панскія грузы ці то да бліжэйшай прыстані, ці у гандлёвыя цэнтры, хутчэй за ўсё Вільню, Рыгу, Кралявец (сённяшні Калінінград). Насколькі дарагой была гэта павіннасць сведчыць той грашовы эквівалент, які спаганяў феадал з сялян у выпадку непатрэбнасці яе выканання. Так, у інвентары вёскі Забрэжжа Менскага ваяводства за 1702 г. запісана, што сяляне абавязаны ездзіць у падводы да Вільні і да Стоўбцаў адзін раз на год. Калі ж пану не спатрэбіцца адпраўляць тых падводы, тады падданыя павінны былі заплаціць за віленскую падводу 15 злотых, а за стоўбцкую -- 9 злотых. Гэтыя 24 злоты на той час былі вялікія грошы, за якія селянін мог купіць 12 баранаў ці 36 гусакоў, а то 72 курыцы ці 48 вазоў дроў.

Падводная павіннасць на доўгі час адрываў селяніна ад работы на сваёй зямлі. Але шмат гэтага часу займалі і іншыя адрабotaчныя павіннасці. Па-першае, так званая старажоўшчына ці старожа, на якую выходзілі па чарзе 2--4 чалавекі з вёскі, часцей усяго на тыдзень, каб выконваць розныя гаспадарчыя работы у двары феадала. Па-другое, начная варта, калі сяляне таксама па чарзе ахоўвалі па ўкі двор.

Абавязковай адрабotaчнай павіннасцю у разглядаемы час для беларускіх сялян былі шарваркі. Павіннасць гэтая заключалася ў рамонце і будаўніцтве дарог-гасцінцаў, мастоў, маёнткавых збудаванняў. Выконваліся яны не рэгулярна, а па запатрабаванні панскага двара і не вызначаліся ў інвентарах дакладнай колькас-

на рабочых дзён на год.

Акрамя вышэйназваных адработачных павіннасцей, сяляне павінны былі спраўляць іншыя работы на карысць свайго гаспадара. Прыгонных прымушалі сплаўляць лес і іншыя грузы у партовыя гарады Прыбалтыкі. Абавязковым быў іх удзел у аблавах пад час панскага палявання, у рыбнай лоўлі для панскага стала, у раскарчоўцы лесу. Падданыя павінны былі вылучаць са сваёй грамады пастуха для панскага статку ці аплочваць яго. Жанчыны прыгонам аполвалі і палівалі панскія агароды, мылі бязіну для двара, ткалі, стрыглі авечак і г.д.

Асобнае і даволі значнае месца у павіннасным абкладанні сялян на Беларусі ў XVIII ст. займалі грашовыя падаткі. Сярод іх на першым месцы стала чынш, што дапаўняў у невялікіх памерах адработачныя павіннасці цяглых падданых і з'яўляўся галоўнай павіннасцю для сялян чыншавых. Несумненна, чыншавікі, што не былі прыкаваны да амаль штодзённай працы у панскім двары, у параўнанні з паншчыннікамі мелі куды большую гаспадарчую самастойнасць. Але ж па цяжасці выканання чынш быў зусім не лягчэйшым за паншчыну. Чыншавыя стаўкі былі неаднолькавымі ў розных уладаннях, але паўсюдна дастаткова высокімі. І німага сіл треба было пакласці селяніну, каб адпаведныя сродкі зарабіць.

Чыншавым з'яўлялася Крычаўскае староства, якое возьмем за прыклад для паказу эвалюцыі чыншавой павіннасці на працягу ХVII--XVIII стст. У 1682 г. грашовы чынш у крычаўскіх сялян складаў 30 злотых з валокі. Аднак ужо да канца 30-х гадоў XVIII ст. памер яго павялічыўся больш чым у тры разы і ў 1727 г. быў роўны 10,5 талерам бітым (99 злотых 22 грошам). Разам з дзяклom, якое на той час было пераведзена на грошы, чынш складаў 115 злотых з валокі. У сярэдзіне ж XVIII ст. грашовы чынш падняўся да 120 злотых. Калі нават улічваць падзенне з сярэдзіны ХVII па сярэдзіну ХVIII ст. у 1,5 разы вартасці гроша, усё роўна падняцце чыншавай стаўкі для крычаўскіх падданых было даволі значным -- больш чым у два разы.

Для беларускіх сялян рента грашыма-чыншам не вычэрпвалася. Грашовыя ўклады сялян "сваім" панам павялічваліся ў ХVII--XVIII стст. за кошт самых разнастайных падаткаў. Напрыклад, таго ж запіснога, якое сплачвалі сяляне пры здачы чынша. Звычайна яно складала адзін грош з кожнага златага, які ішоў на чынш. Адоўж

іншая назва гэтага ж падатку -- грашовае. Згадаем тут і такую павіннасць як жарнавое, што спаганялася панам са сваіх прыгонных за права мець свае жорны. За карыстанне ляснымі ўгоддзямі зямельных уласнікаў сяляне плацілі такія падаткі грашыма як угайнае, ялавічнае, вепраўшчызна. Але ж нягледзячы на гэта, скарыстаць найвялікшыя багадзі беларускіх лясцоў просты люд не мог. Так, у радзівілаўскім маёнтку Давыд-Гарадок Пінскага павету ў 1670 г. сялянам была забаронена высечка лесу для асябістых патрэб. У зноў жа радзівілаўскім Клецкім княстве, якое ўключала ў сябе 12 маёнткаў, падданым дазваляўся уваход у лясны па спецыяльна вызначаным дням. І гэта ж за грошы! А парушаль-

нікау строга каралі. Ва ўладанні Горкі ў 1742 г. за высечку хоць адзінага дуба, які ішоў на гандаль, пагражалі віселіцай. Сялянам Ружанскага і Дзярэчынскага графстваў, якімі валодалі князі Сапегі, ляснічых перакрываў уваходы ў пунчу, адбіралі коней. Падданыя скардзіліся панам, што не маюць лесу ні на дровы, ні адрамантаваць свае хаты і хлепчукі, ні паставіць нават плот. Інвентары ж Дзярэчынскага графства за XVIII ст. прадпісвалі: "Нікому, ні пад якім выглядам без асобнага дазволу гаспадара ці камісараў ягоных не выдаваць у лясках ніводнага сучка".

За дазвол на выраб алкагольных напіткаў феодал спаганяў з падуладных яму сялян так званае чапавое. Землеуласнікі забаранялі сваім падданым самавольна выходзіць замуж ва ўладанні да іншых феодалаў. Так, інвентар маёнтка Чашайкаўшчызна Слонімскага павету адзначаў, што "дзеўкі замуж у іншую воласць не могуць ісці -- толькі ў графстве Дзярэчынскім". А каб выйсці замуж у іншую воласць треба была згода уласніка. За яе ж треба было аддзячваць грашовым выдаткам, так званай куніцай.

Акрамя названых грашовых падаткаў сяляне розных маёнткаў выплачвалі сваім гаспадарам такія павіннасці як рагавое, акладнае, быкавое, тміннае, рыбае -- усяго даследчыкі налічылі 56 найменняў толькі грашовых пабораў, што спаганяліся з сялян.

Мала таго, менавіта ніхто іншы, а селянін быў галоўным падаткаплацельшчыкам у дзяржаўную казну Вялікага княства Літоўскага. Штогод кожны сялянскі двор (дым) уносіў пэўную суму грошай -- так званая падымнае. Але і гэта яшчэ не усё! Прыгонныя мелі на утрыманні і феадальнае войска. Для гэтага з

эпоху было Крычаускае паўстанне. На чале яго стаяў беларускі сялянін Васіль Вашчыла. Нарадзіўся ён у сялянскай сям'і ў невялічкай вёсачцы Лобжа, што на Крычаўшчыне, у 1690 г. З цягам часу займеў жыхарства ў вёсцы Селішча Крычаўскага староства. Аднавяскоўцы выбралі Вашчылу войтам. Выбар селішчан быў невыпадковы, бо войт іх рашуча і смела выступаў супраць злжыванняў арандатараў і адміністрацыі Крычаўскага староства. Ён пісаў і дастаўляў сялянскія скаргі фактычным уладальнікам Крычаўшчыны -- Радзівілам. А справа гэтая была небяспечная. На гасцінцах знавалі прыслужнікі арандатараў, якія затрымлівалі тых, хто адважыўся несці скаргі князям. Скаргнікаў каралі жорстка: штрафавалі, катавалі, кідалі ў турмы. Так, у кастрычніку 1731 г., калі Вашчыла вяртаўся з Міра ад Радзівілаў, куды насіў чарговую скаргу, яго затрымалі слугі арандатара Крычаўскага староства Гдалья Іцкавіча, закавалі ў ланцугі, збілі і кінулі ў крычаўскую турму. Трохі раней Вашчыла, як сведчаць дакументы, атрымаў 150 удараў бізуном за тое, што асмеліўся хадзіць са скаргай ажно ў Варшаву. Пасля гэтага селіцкі войт доўга хварэў.

Жорсткі феадальны ўціск, вайсковыя пагромы, шляхецкія наезды прымусілі сялян і простых гараджан Крычаўшчыны ўзняцца на барацьбу супраць прыгняцальнікаў. У маі 1740 г. Васіль Вашчыла ўзначаліў першы ўзброены сялянскі атрад, які пачаў баявы дзеянні супраць арандатарскіх наймітаў і атрымаў першыя перамогі над пыхлівым шляхецкім войскам.

Васіль Вашчыла быў не толькі вайсковым кіраўніком паўстанцаў, але і кіраўніком, так сказаць, ідэалагічным, палітычным. Паўстанцы выгналі са староства жорсткіх прыгняцальнікаў-арандатараў і узялі ўладу ў свае рукі. Многія пытанні кіравання Крычаўскім староствам Васіль Вашчыла вырашаў са сваімі паплечнікамі. Яны здавалі ў арэнду прамысловыя прадпрыемствы і корчмы. Новых арандатараў шукалі сярод гараджан, дробнапамеснай шляхты, заможнага сялянства. Захавалася звыш 20 арэндных дагавораў, падпісаных Васілём Вашчылам і іншымі войтамі. Прычым, кіраўнікі паўстання стараліся абмяжоўваць эксплуатацыю сялян арандатарамі. Шэраг дагавораў прадпісваў арандатарам пад пагрозай пакарання (канфіскацыі тавараў, штрафу) не займацца вымаганнем.

Былі прадугледжаны меры і супраць ліхвярства. Каб прыгонных

не трапілі ў поўную залежнасць ад арандатараў, сялянам забаранялася браць у крэдыт вялікія сумы грошай і пазычаць многа збожжа. Пры малых крэдытах, якія таксама не заўсёды дазваляліся, быў устаноўлены невялікі працэнт, які пад пагрозай штрафу забаранялася перавышаць. Кіраўнікі сялянскага руху спрабавалі паслабіць феадальны прыгнёт. Іх дзейнасць была накіравана супраць злжыванняў арандатараў і адміністрацыі староства. Яны абмяжоўвалі ліхвярства, якое давяло да галечы не адну гаспадарку, вызвалілі прыгонных ад прымуsoвай працы на панскіх прамысловых прадпрыемствах.

Аднак барацьба гэтая была накіравана не супраць сістэмы, што стварыла умовы эксплуатацыі, а супраць не асобных носьбітаў. Аб гэтым сведчыць, па-першае, тое, што Вашчыла разам са сваімі паплечнікамі, прагнаўшы са староства рабаўнікоў-арандатараў, пачаў шукаць на іх месца новых; па-другое, прыгонных не выступаў супраць непасрэднага ўладальніка Крычаўшчыны. Сяляне працягвалі плаціць Радзівілу ўсе панаткі. Грошы ад арэнды корчмаў і прамысловых прадпрыемстваў таксама ішлі Радзівілу. У тэкспе аднаго з дагавораў на арэнду адзначаецца: "Мы, войты і мужы, непакоімся, каб да кнiжа не была спустошана княжацкая казна". У тым і была галоўная бяда паўстанцаў, што не мелі яны ды і не маглі мець уцялення, як пераўтварыць тую сістэму, што не магла не прывесці да бялітаснай эксплуатацыі прыгоннага сялянства. Новыя арандатары, на сумленнасць якіх разлічваў Васіль Вашчыла, аказваліся таксама жорсткімі прыгняцальнікамі працоўнага люду. А Радзівіл, які непасрэдна, здавалася, не эксплуатаваў крычаўскіх падданных і таму ў іх вачах паўставаў нейкім панам-добрадзеям, заставаўся адным з буйнейшых магнатаў Рэчы Паспалітай, адным з галоўных эксплуатацятараў.

Гэта стала відавочна, калі сялянскі рух пачаў пашырэнне і ў сялянскім войску налічвалася прыблізна 2 тыс. чалавек. Радзівіл адчуў, што страчвае кантроль над сітуацыяй і ўладу ў старостве. Каб задушыць паўстанне, князь Геранім Фларыян накіраваў на Крычаўшчыну войска са сваёй сплускай рэзідэнцыі. 15 студзеня 1744 г. некалькі сотняў салдат з гарматамі і некалькі сотняў казацкай конніцы увайшлі ў Крычаў. Савет кіраўнікоў сялянскага руху вырашыў даць бой ворагу, пакуль яму на дапамогу не падаспелі конныя атрады з Себежа і Невеля. Узброеныя сяляне на чале з Вашчылам

рушмі у напрямку Кричава. 18 студзеня паўстанцы атакавалі горад. Княжацкія войскі-найміты, акрамя самай сучаснай на той час агністрэльнай зброі, мелі вопыт адзення ваенных дзеянняў, памагалі ім і гарадскія ўмяшчальнікі. Галоўнай ж сялянскай зброяй -- была вельмі слабая падмацаваная зброя баявой. Таму не дзіўна, што радзівілаўскае войска без відавочных страт адбіла атаку паўстанцаў і адкінула іх ад Крычава за Сож.

Але Вапчыла не лічыў сябе пераможным. Пратонныя не склалі зброю і не скарміліся. Яны атабарыліся ў вёсцы Царковішча, збіралі сілы і рыхтаваліся да новых бітваў. Васіль Вапчыла і яго бліжэйшыя паплечнікі -- Іван Карпач, Стэф Бочка, Васіль Вецер -- выпрацавалі план будучых баявых дзеянняў. Паўстанцы вырашылі другі раз атакаваць Крычаў, захапіць яго, абакіраваць замак і прымусіць княжацкае войска здацца. Пачаць наступленне планавалася 26 студзеня 1744 г. Але пра гэтыя намеры дазнаўся вораг. Атрымаўшы доўгачаканае падмацаванне -- гарматы і жывую сілу, кіраўніцтва радзівілаўскага войска вырашыла апырэдзіць паўстанцаў. У ноч на 26 студзеня -- на той дзень, калі сяляне планавалі захапіць Крычаў, радзівілаўскія злучэнні рушылі ў напрямку Царковішча. Асцярожна, пад покрывам цемнаты, княжацкі атрад набліжаўся да лагера паўстанцаў. Калі пачало віднець, радзівілаўскае войска знянацку напала на сялян, якія не здолелі арганізаваць хоць якую абарону. Невялікія групы паўстанцаў адыходзілі да лесу, каля 200 чалавек загінула на полі бою, 176 трапіла ў палон. Камандуючы радзівілаўскім войскам загадаў 30 паўстанцаў павесіць, яшчэ 30 пасадзіць жывымі на палі і падвесіць за рэбры на круках. Уся маёмасць актывных удзельнікаў паўстання канфіскавалася.

Па сутнасці, вёскі Крычаўскага староства былі аддадзены салдатам на рабаванне. У першай палове лютага 1744 г. у Крычаў прыбыў гаспадар уладання Геранім Фларыян Радзівіл, і тады адбыўся суд над кіраўнікамі сялянскага руху. 16 паўстанцаў былі прыгавораны да пакарання смерцю, аднак сярод іх імя Вапчылы не значылася.

Пасля паражэння пад Царковішчам, калі Вапчыла зразумеў, што не зможа больш сабраць сялянскія атрады, каб супрацьстаяць радзівілаўскім наймітам, ён вырашыў уцячы ў Расію. Яму удалося вырвацца з Крычаўскага староства і дабрацца да Латакоўскага фарпоста на тэрыторыі Расійскай імперыі. Услед доўга гналіся дзве харугвы

жаўнераў. Жаўнеры даскакалі аж да фарпоста, але схопіць Вапчылу не змаглі. На той час кіраўніка паўстання пераслалі з Латакоўскага фарпоста на Цімошынскую пагранічную заставу, а потым і далей -- у Старадуб, у Кіеў. Радзівіл накіраваў ліст у Кіеўскую губерніскую канцылярыю з патрабаваннем выдаць яму важака прыгонных -- "бунташчыкоў". Але адразу гэта было нельга зрабіць. Спачатку патрабавалася вызначыць паходжанне Васіля Вапчылы. Калі б кіраўніка Крычаўскага паўстання падлічылі падданым Расійскай дзяржавы -- маларасійцамі, яго б не выдалі Рэчы Паспалітай згодна з Вечным мірам 1686 г. паміж суседнімі дзяржавамі. Калі ж аказалася б, што ён беларус, урадзенец Крычаўшчыны, падданы Рэчы Паспалітай, то рускія ўлады мусілі б выдаць Вапчылу папаякам як уцекача. Паходжанне Васіля Вапчылы чыноўнікі расследвалі вельмі старанна і доўга. Допыты Вапчылы, яго родных, папяроява цяганіна паміж Старадубам, Кіевам, Пецябургам працягвалася з лютага аж да верасня 1744 г. Пакуль перасыліліся лісты, указы, загады, Васіль Вапчыла, якога трымалі пад аховай у Старадубскай крэпасці, цяжка захварэў. Наглядчы за кіраўніком Крычаўскага паўстання адзначаў: "А хвароба у Вапчылы-крывавы мят". 26 жніўня здароўе вязня старадубскай турмы рэзка пагоршылася, а 28 жніўня 1744 г. Васіля Вапчылы не стала.

Але пагалосак Крычаўскага паўстання доўгім рэхам адазваўся па усёй тэрыторыі Рэчы Паспалітай. Праз 4 гады пасля падзей на Крычаўшчыне адзін з радзівілаўскіх слуг пісаў свайму пану: "Гэта ж ва усёй Кароне (гэта значыць Польшчы) і Літве (гэта значыць Вялікім княстве Літоўскім) вядома Крычаўскае выступленне".

Буйнае узброенае выступленне сялян у 50-х гг. XVIII ст. адбылося на паўднёвым усходзе Беларусі ва ўладанні віленскага капітула (калегіі пры каталіцкім епіскапе) Каменьшчына (Мазырскі павет). Хваляванні тут пачаліся яшчэ ў 1736 г. і працягваліся з перапынкамі больш двух дзесяцігоддзяў. Прычынай іх быў непаспях прыгнёт, які доўгі час трываў сяляне ад адміністрацыі капітула.

У 1754 г. сялянскія хваляванні перараслі ва узброенае выступленне. Нямаючы ролю ў гэтым адыграў гайдамацкі рух. У 1754 г. паўстанне гайдамакаў адбылося на Жытоміршчыне, якая непасрэдна прымыкала да Каменьшчыны. Трэба думаць, што не выпадкова ў гэты ж час супраць сваіх прыгнятальнікаў са зброяй у руках выступілі

У другую палову ХІІІ--ХІІІ стст., беларускія гарады увайшлі ў стане страшэннага разбурэння, што прынёсла дваццацігадовая "сму-та" 1648--1667 гг. Так, калі 18 гарадоў і мястэчак Наваградска-га ваяводства да пачатку войн 1648--1667 гг. налічвалі 4071 дом, то пасля гэтага часу -- 2329 дамоў, г.зн. было знішчана 1742 да-ми ці 42,8%, 8 гарадоў Берасцейскага ваяводства налічвалі адпавед-на 4745 і 2012, г.зн. знішчана 57,6% дамоў, 12 гарадоў Менскага ваяводства -- 1646 і 809, г.зн. 50,8% даваеннай колькасці да-моў. Аж 50 да 70% дамоў страцілі за гады войнаў Палацкае, Віцеб-скае, Мсціслаўскае ваяводства.

Са спыненнем ваенных дзеянняў на тэрыторыі Беларусі ў гара-дах пачалося паступовае аднаўленне гаспадарчага жыцця. Гэты пра-цэс праходзіў да другой паловы ХІІІ ст. шляхам вяртання гарадам звыклых ім функцый цэнтраў рамёстваў, унутранага і знешняга ган-длю. З адраджэннем рамяства вярталася і яго палітрэдыя арганіза-цыя -- цэхі. Разам з тым узмацнілася значэнне некаторых з"яў, што ўзніклі ў першай палове ХІІІ ст. : узростанне ролі скупшчыка-пасрэдніка ўжо не толькі з купецкага асяроддзя, але і з ліку разбагацеўшых майстроў, цэхмістраў. Абвастраюцца адносіны паміж цэхамі і нецэхавымі рамеснікамі, паміж блізкімі па прафесіі цэ-хамі.

Да новых рысаў эканамічнага жыцця можна аднесці узнікненне мануфактурнай вытворчасці. Узмацненне манapolіі цэхаў на рын-ках гарадоў абумовіла канцэнтрацыю мануфактур галоўным чынам у мястэчках, малых гарадах, якія складалі частку магнатскіх ула-данняў. Так, у 30-х гг. ХІІІ ст. узнікла мануфактура шкляных вы-рабаў у мястэчку Урэчча Бабруйскага ўезда, у мястэчку Свэржаны-фарфоравая мануфактура, у 1751, 1753 гг. заснаваны ў Слуцку ма-нуфактуры, на якіх вырабляліся шакоўныя паясы і суконныя ткані-ны. У другой палове ХІІІ ст. мануфактурная вытворчасць пачала набываць рысы маштабнасці. У ліку найбольш вядомых у гэты час былі мануфактуры ў малых гарадах і мястэчках Крычаве, Шклове, Горках, Добрушы, Дуброўне, Мшы, Палосна і інш. Усяго ж на 53 мануфактурах у азначаны перыяд было занята 2400 рабочых, боль-шая частка якіх складалася з прыгонных.

Значны зрух адбыўся ў накірунку знешняга гандлю, якім зай-малася гарадское купецтва. Справа ў тым, што узрасла роля Пе-ярбурга, праз які разгарнула свае экспартныя аперацыі на За-

ходнюю Еўропу купецтва паўночна-заходніх гарадоў Расіі. А гэта рэзка скараціла значэнне пасрэдніцкай дзейнасці беларускага купецтва, пераарыентаваўшы яго гандлёвыя сувязі на гарады паў-ночна-заходняй Расіі і Левабярэжнай Украіны. Але структура ган-длёвых аперацый істотна не змянілася. Па ранейшаму яе асновай была прадукцыя сялянскай гаспадаркі, а увоз складаўся з вырабаў прамысловасці, металаў, галантарэі.

У сацыяльна-палітычнай сферы гарадское жыццё таксама аднаў-лялася ў ранейшых формах і нормах. Пераносячы ўсе цяжасці феа-дальнага самавольства, саслоўнага прыкнёння, рабаўнічых паборы, гараджане дабіваліся больш рашучых дзеянняў гарадскога самакіра-вання -- магістрату -- у адстойванні неаднаразова пацверджаных еярхоўнай уладай у мінулыя гады саслоўных правоў і прывілеяў. Калі ж магістратам не удавалася законным парадкам спыніць сама-вольствы адміністрацыі, феадалаў, духавенства, гараджане свае правы адстойвалі са зброяй у руках. Так было, напрыклад, у По-льску ў 1667 г., у Гародні ў 1670 г. і ў 1726 г., у Менску ў 1700 г., у Магілёве ў 1733 г.

Вярхоўная ўлада, улічваючы значэнне гарадоў у процідзеянні магнатскаму самавольству і феадальнай анархіі, аказвала садзей-нічанне гараджанам у аднаўленні ролі самакіравання ў арганіза-цыі жыцця гарадоў. Так, за мяшчэзнікамі Магілёва ў 1661 г. і паз-ней за мяшчэзнікамі Гародні было замацавана права выбіраць войта горада. На працягу 60-х гг. ХІІІ ст. члены магістрату Магілё-ва, Віцебска, Гародні атрымалі шляхецкія правы. У 1764 г. сойм прыняў рашэнне аб ліквідацыі ў гарадах судовай юрысдыкцыі шлях-ты і духавенства, і гараджане, якія жылі на юрыдыках феадалаў падлягалі перадачы пад уладу магістрату. У 1776 г. сойм паста-навіў адмяніць магдэбургскае права ў гарадах, якіх не з"яўлялі-ся цэнтрамі ваяводстваў і павеятаў. Тут спецыяльнай камісіяй устанавіўся асобны парадак, які павінен быў гарантаваць мя-шчанам іх уласнасць, свабоду займацца рамяством, гандлем, права-куплі-продажу дамоў і другой маёмасці, свабоду змены месца пражывання.

У цэлым аднаўленчы працэс не выйшаў за рамкі традыцыйных рыс эканамічнага і сацыяльна-палітычнага жыцця гарадоў, якіх склаўся ў ХІІІ-- першай палове ХІІІ ст. Да таго ж далёка не ўсе гарады да канца ХІІІ ст. завяршылі сваё аднаўленне да ранейшага, г.зн. даваеннага, узроўню.

ДЛЯ ЗАУВАГ

ДЛЯ ЗАУВАГ

Тэма 9. ФАРМІРАВАННЕ БЕЛАРУСКАЙ НАРОДНАСЦІ

Зучэбныя пытанні. 1. На якой тэрыторыі фармавалася беларуская народнасць. 2. Грамадска-палітычныя і сацыяльныя ўмовы развіцця беларускай народнасці. 3. Культура, мова, этна-рэлігійныя традыцыі.

Фарміраванне і далейшая эвалюцыя беларускай народнасці (тэрмін, якім карыстаецца сучасная гістарычная этнаграфія) адбываліся ў адпаведнай гісторыка-культурнай і гісторыка-этнаграфічнай вобласці ў складанай шматбаковай сувязі з палітычнымі, сацыяльна-эканамічнымі, гістарычнымі, духоўнымі, царкоўна-рэлігійнымі і ўласна этнічнымі фактарамі.

Даследчыкі дагэтуль не высветлілі, калі пачаўся выразны працэс фарміравання беларускага этнасу, але, безумоўна, што яшчэ ў часы існавання буйных княстваў на Беларусі былі закладзены матэрыяльныя і духоўныя падваліны, крысталізаваліся і накапліваліся пэўныя элементы народнасці.

Працэс фарміравання беларускай народнасці, як і ўсякага этнасу, развіваўся ва ўзаемадзеянні з геаграфічна-кліматычнымі, сацыяльнымі і непасрэдна этнічнымі ўмовамі.

Над іх уздзеяннем пашыраліся, умацаваліся і эвалюцыяніравалі тэрытарыяльныя, сацыяльна-эканамічныя, культурныя сувязі, складвалася тыповая для развітага феадальнага саслоўна-класавая арганізацыя. У якасці важных кампанентаў культуры сярэдневяковага этнасу (побач з іншымі яе часткамі) неабходна адзначыць мову, веравызнанне, этнічную самасвядомасць, пэўныя характэрныя нормы паводзін.

Узнікненне беларускай народнасці і яе развіццё былі перш за ўсё звязаны з тэрытарыяльным адзінствам рассялення. Прыродныя ўмовы Беларусі былі ў цэлым досыць спрыяльнымі для жыцця і дзейнасці насельніцтва. Умерана кантынентальны клімат з адносна халоднай зімой і доўгім летам, дастатковая колькасць ападкаў (асабліва ў паўночнай і цэнтральнай частцы), перавага дзярнова-падзолістых глеб — усё гэта дазваляла развіццё земляробства і іншым важным галінам сельскай гаспадаркі са старажытных часоў.

Амаль усю тэрыторыю Беларусі заімаў ляс, асваенне якіх пашырала абжытую тэрыторыю. Гэта акалічнасць разам з паляпшэннем агульнай культуры земляробства (распаўсюджанне трохполля,

ужыванне арганічных угнаенняў) стварала неабходныя ўмовы для ўзрастання колькасці насельніцтва, прыцягвання "новапрыходцаў", развіцця ўсіх галін сельскай гаспадаркі, промыслаў і рамёстваў. Геаграфічнае асяроддзе ўплывала на рассяленне насельніцтва, характар і напрамкі яго вытворчай дзейнасці, шмат у чым вызначала спецыфічныя рысы жыцця, адзення, харчавання.

Пры вызначэнні знешніх межаў тэрыторыі, на якой фармавалася беларуская народнасць, трэба ўлічваць і змены дзяржаўнай тэрыторыі Вялікага княства Літоўскага, што ўплывала на этнічныя і межэтнічныя адносіны, каланізацыю прыгранічных зямель, гістарычны рэгіён рассялення ўсходнеславянскіх племянных супольнасцяў: крывічоў, дрыгавічоў, радзімічоў.

У перыяд феадальнай дробнасці больш прыкметную ролю сталі адыгрываць тэрытарыяльныя сувязі, што складаліся ў палітычных грэніцах Полацкай, Тураўскай і некаторых іншых зямель. Палітычныя межы гэтых зямель у асноўным супадалі з арэалам рассялення памянутых племянных супольнасцяў. Наўднёвая мяжа рассялення дрыгавічоў ахоплівала правабярэжжа прыпыці на сярэдняму і часткова ніжняму цячэнню з уключеннем ніжняга цячэння прытокаў Стыры, Гарыні, Убарці, заходняя — даходзіла да правабярэжных прытокаў Заходняга Буга.

Тэрыторыя, на якой фармавалася беларуская народнасць, часткова ўключала землі, некалі абжытыя радзімічамі. Усходняя мяжа радзімічоў даходзіла да лініі — Рослаўль, Хоцімск, Клетня, Дзясна, Старадуб, Трубчэўск. У перыяд максімальнага пашырэння Вялікага княства Літоўскага ў яго ўваходзілі Бранскае княства (з сярэдзіны XIV ст.), Смаленская зямля (з пачатку XV ст.). Насельніцтва гэтых зямель было часова ўцягнута ў этнічныя працэсы, што адбываліся на тэрыторыі Вялікага княства.

Такім жа чынам заходнерускае насельніцтва, якое пражывала на былой тэрыторыі крывічоў было ўцягнута ў два сумежных працэсы фармавання беларускай і рускай народнасцяў. Этнографы мяркуюць, што ў склад беларускай народнасці увайшлі нашчадкі "смаленскай або смаленска-полацкай групы крывічоў, за выключэннем яе апошняй паўночна-ўсходняй часткі, якая прымыкала да Верхняй Волгі". Паўночныя межы рассялення палачан ахоплівалі правабярэжжа Заходняй Дзвіны (у сучасных граніцах Беларусі), а смаленскіх крывічоў — верхняе цячэнне Дняпра.

Этнічная мяжа паміж балцкім і славянскім насельніцтвам, якая ўсталявалася да XIII ст. прыкладна па лініі Мерач-Грабы (на поўдзень ад Ашмян) — воз. Свір (наваколле Браслава), у наступныя тры стагоддзі амаль не змянілася.

На фармаванне этнічнай тэрыторыі беларускай народнасці ўплывалі і каланізацыйныя працэсы, што ў пэўнай ступені развіваліся стыхійна, а з часам усё больш актыўна выкарыстоўваліся дзяржаўнай адміністрацыяй, буйнымі феодаламі.

Працэс засялення з удзелам беларускага, украінскага, польскага, літоўскага насельніцтва адбываўся ў розных рэгіёнах Заходняй і Падляшша. Аб гэтым гавораць тапонімы "Савічы Рускія", "Кулешы Літва", "Русь", "Дяхі" і інш. Дагавор з Ордэнам 1379 г. прадугледжваў правы жыхароў Гародзеншчыны паляваць, лавіць рыбу, займацца іншымі промысламі ў Заходняй Русі.

У XV—першай палове XVI ст. пасля падзелу Гародзенскай, Мёрчскай, Пераломскай і іншых пушчаў паміж гаспадарскімі дварамі, а таксама ўладаннямі беларускіх і літоўскіх феодалаў, паскорыўся працэс засялення Сеіненскай, Аугустоўскай, Суваўскай зямель з удзелам галоўным чынам Сіларускага і літоўскага этнасу.

Каланізацыйныя працэсы рознай інтэнсіўнасці развіваліся таксама ў іншых прыгранічных рэгіёнах, у тым ліку ў раёне прыпыці і ў некаторых землях паўночна-заходняй Беларусі.

У сярэдзіне XV ст. этнічныя беларускія землі прыкладна ў тры разы перавышалі літоўскія. На падліках сучасных гісторыкаў суадносіны агульнай тэрыторыі Аукштайціі, Хэмаляціі і ўсходнеславянскіх зямель Вялікага княства на працягу XIV—XVI ст.ст. паўстаць у такой прапарцыі: 1:2,5 (у сярэдзіне XIV ст.), 1:1,2 (у перыяд максімальнага пашырэння дзяржаўных межаў), 1:7 (у сярэдзіне XVI ст.).

Унутранае асваенне зямель Беларусі, што працякала пераважна пад удзеяннем сацыяльна-эканамічных фактараў, мела больш важнае значэнне, чым знешнія адносна невялікія этна-тэрытарыяльныя змены. Яно ажыццяўлялася шляхам засялення лясных і цяжкадаступных месц, стварэння новых вёсак, мястэчак, заснавання гарадоў, пракладкі шляхоў і інш.

Многія рэгіёны Беларусі захоўвалі свае этнаграфічныя аса-

біліасці, якія адлюстроуваліся у характары рассялення, знешнім выглядзе пасяленняў, жылля, некаторых рысах гаспадарча-бытавога ўкладу. Невялікія пасяленні, прыстасаваныя да ўмоў азёрна-моравага рэльефу, былі характэрнымі для Полацкага і Віцебскага зямель. Шматдворныя сёлы былі распаўсюджаны на усходні Беларусі. Найбольш заселенай часткай яе было ўзвышшае берасцейскае Палессе. Далей на ўсход, асабліва за Ліччу і Убарце, прасціраліся вялікія малазаселеныя прасторы лісоў і багнаў. Высокай шчыльнасцю рассялення адрозніваліся заходнія павёты (Ваўкавыскі, Гародзенскі, Ліцскі, Ашмянскі). У магільёўскім ляднапроўі, як і ва ўсёй сярэдняй паласе, пераважаў скучана-гнёздавы тып рассялення.

Паліэтнічны характар насельніцтва вялікага княства Літоўскага, адрозненні ў тэрытарыяльна-адміністрацыйным, прававым становішчы зямель Беларусі, неаднолькавы ўзровень асваення, заселенасці розных рэгіёнаў і іншыя фактары абумовілі адначасовае развіццё разнастайных этнааб'яднальных працэсаў. З аднаго боку арэалам іх праяўлення былі сельскія абшчыны, сельскія і гарадскія пасяленні, воласці, павёты, землі. Гэта знайшло адлюстраванне ў распаўсюджванні адпаведных этнамічных формаў ("прапоічычаны", "чачэраны", "берасцейскія", "случанскія", "палачанскія" і інш.). З другога боку кансалідацыя і інтэграцыя насельніцтва на больш шырокай аснове праходзілі ў асобных больш важных геаграфічных і тэрытарыяльных рэгіёнах (заходнія землі Беларусі, усходняя Беларусь, Палессе, Надляшша), а таксама ахоплівалі ўвесь усходнеславянскі этнас княства, аб'яднаны агульнасцю паходжання і гістарычных традыцый.

Станаўленне і развіццё беларускай народнасці праходзілі ў складаных грамадска-палітычных умовах. У параўнанні з этапам феадальнай дробнасці Вялікае княства Літоўскае прадстаўляла новы ўзровень палітычнай, дзяржаўнай і сацыяльна-эканамічнай арганізацыі зямель. Супольнае супрацьстаянне народаў Вялікага княства Літоўскага мангола-татарскім набегам, агрэсіі Ордэна, першараднае значэнне ўсходнеславянскіх зямель у эканамічным, грамадска-палітычным і культурным жыцці княства мелі пазітыўныя вынікі ў этнакансалідацыйных і інтэграцыйных працэсах. Фарміраванню беларускай народнасці садзейнічала шырокае выкарыстоўванне старабеларускай ("рускай") мовы

і пісьменнасці ў дзяржаўным справаходстве, грамадскім жыцці, міжэтнічных кантактах.

У той жа час у новым дзяржаўным фарміраванні, неаднародным па этнічнаму складу насельніцтва, узроўню сацыяльна-эканамічнага, палітычнага, культурнага развіцця захоўваліся шмат якія прыкметы феадальнай дробнасці, аўтаномія некаторых буйных зямель Беларусі і Украіны. Працэсы фарміравання беларускай народнасці асабліва ускладняла адміністрацыйна-тэрытарыяльнае адасобленне ад іных зямель Беларусі значнай часткі ў межах так званай Літоўскай зямлі. Уніфікацыя адміністрацыйна-тэрытарыяльнай структуры, якая адбылася ў выніку ажыццяўлення адміністрацыйных рэформ XV—сярэдняй XVI ст. мала што змяніла ў гэтым плане.

У грамадска-палітычным жыцці Беларусі і ўсёго Вялікага княства Літоўскага (у розных суадносінах у розныя гістарычныя перыяды) навіраліся як аб'яднальныя, так і сепаратысцкія тэндэнцыі. У іх адлюстраваліся інтарэсы ўсіх прывілеяваных сааслоўяў, вярхоўнай улады дзяржавы, месцовых феадалаў. Працэсам фарміравання беларускай народнасці пераадавалі этнарэлігійныя і грамадска-палітычныя супярэчнасці, абумоўленыя некаторымі тэндэнцыямі ў знешняй і ўнутранай палітыцы кіруючых колаў Вялікага княства Літоўскага.

Станаўленне і развіццё беларускай народнасці праходзіла таксама пад уздзеяннем уласна этнічных фактараў. Важную ролю адыгрывала этнагенетычная роднасць усходнеславянскіх (шырэй кажучы і славянскіх) народаў, гістарычныя традыцыі. На працягу стагоддзяў на землях усходніх славян захоўваліся выразная моўная біліасць, адзіноства вераванняў (у некаторых дарадках нават адзіная царкоўная мітраполія), многія рысы матэрыяльнай і духоўнай культуры, развіваліся эканамічныя і духоўныя сувязі.

Нобач з гэтым нічо ў перыяд феадальнай адасобленасці буйных княстваў, накітат Полацкага, узнікненне новых феадальных цэнтраў, якія звязвалі больш моцнымі палітычнымі і сацыяльна-эканамічнымі сувязямі паўныя рэгіёны, рост гарадоў, развіццё матэрыяльнай і духоўнай культуры стваралі ўнутраныя перадумовы для фарміравання ўсходнеславянскіх народнасцяў.

Важную ролю ў фарміраванні беларускай народнасці адыгрывалі сацыяльныя фактары.

Узнаўленне матэрыяльных каштоўнасцей і самога насельніцтва, як вядома, неабходны для існавання ўсялякай этнасацыяльнай супольнасці. Прагрэс у вытворчасці ўдзельнічаў на фармаванне сааслоўна-класавай структуры этнасу, забеспечваў узроставае этнакультурнае і гаспадарча-культурнае адзінства народнасці, вызначаў многія дэмаграфічныя змены.

Натуральная гаспадарка, як і раней, панавала ў эканоміцы Беларусі XV--XVI ст.ст., але таварна-грошавыя адносіны ўсё ў большай ступені ўдзельнічалі на працэс складання народнасці. Пры ўсёй важнасці знешніх зносінаў, якія прыкметна ўплывалі на рост таварнага абароту і развіццё эканомікі (аб чым сведчаць станаўленне жалёварачнай сістэмы, павелічэнне экспартна-імпартных аперацый), у гісторыка-этнічным плане найбольш значную ролю адыгрывалі ўнутраныя гаспадарчыя сувязі. Яны садзейнічалі інтэнсіфікацыі разнастайных унутрыэтнічных, эканамічных, сацыяльных, уласна этнічных кантактаў, этнакультурнай, моўнай інтэграцыі, нівеліравалі некаторыя гаспадарчыя і бытавыя адрозненні.

Эканамічныя сувязі ўзаемадзейнічалі на розным этнатэрытарыяльным узроўні. Дзякуючы грамадскаму падзелу працы, сельская гаспадарка ўсё больш уцягвалася ў гандлёвы абмен з гарадамі. Вакол буйных гарадоў складваліся лакальныя рынкі, што, у прыватнасці, абумовіла доўгае існаванне мясцовых мер побач з паступовым распаўсюджаннем гандлёва-вымяральных стандартаў. Некаторыя з апошніх былі ўзаконены ў Статутах Вялікага Княства. На Беларусі ў якасці мясцовых аб'ёмных мер, напрыклад, выкарыстоўваліся бочкі і лаубочкі "менская", "лукомльская", "ядро пінская", "берасцейская", вагі і беркавец "полацкіе" і інш. Разам з тым устойлівасць лакальнай метралогіі пэўным чынам аддзістроўвала слабасць працэсу развіцця эканамічнай супольнасці і звязанай з ім этнічнай інтэграцыі. Некаторая уніфікацыя ў маштабах вялікага княства Літоўскага была дасягнута перш за ўсё ў асобных вагавых адзінках і ў грошавой сістэме.

Пераадоўванню лакальнай замкнутасці садзейнічалі гандлёвыя сувязі паміж гарадамі і іх удзел у рэгіянальным і транзітным гандлі. У XIV--XVI ст.ст. узрасло значэнне буйных гарадоў Беларусі (Полацк, Барэце, Магілёў, Гародня, Віцебск

і інш.) як важных пунктаў палітычных, сацыяльна-эканамічных і культурных сувязяў беларускіх зямель. Імклівы рост колькасці мястэчак у XVI ст. быў вынікам далейшага развіцця таварна-грошавых адносін, уцягвання ў іх новых тэрыторый.

У географічных умовах Беларусі важную ролю ў сістэме гандлёвых камунікацый адыгрывалі рэкі, якія выкарыстоўваліся таксама і ў зімні час. Прыкметна пашыралася і змянілася ў XIV--XVI ст.ст. сетка асноўных сухапутных дарог, у тым ліку найбольш важных гандлёвых камунікацый, што звязвалі землі Беларусі з Паўночна-Заходняй і Паўночна-Заходняй Руссю, Літвой, Украінай, Польшчай.

Новы ўзровень сацыяльна-эканамічных адносін выяўляўся таксама і ў развіцці сааслоўна-класавай структуры. Да сярэдзіны XVI ст. усе асноўныя класы і сааслоўі беларускай народнасці як цэласнага этнасацыяльнага арганізма дасягнулі узроўня стацкага феадальнага грамадства. Афармленне пануючага класа ў шляхецкае сааслоўе было замацавана ў Статутах Вялікага Княства 1529, 1566, 1568 гг., агульназемскіх прывілеях, овымых пастацовах; сааслоўная кансалідацыя і правы мяшчан -- у магдэбургскіх граматах. Сялянства ў XVI ст. канчаткова пераўтварылася ў адзінае сааслоўе-клас.

У працэсе сацыяльна-эканамічнага, палітычнага і культурнага развіцця беларускіх зямель больш разнастайнымі сталі культурныя сувязі паміж імі. Многімі агульнымі рысамі адзначаны вусная народная творчасць і літаратурныя творы, народныя песні і танцы, абрады, мастацтва і рамства і г.д.

Супольнасць беларускай культуры асабліва выразна выявілася ў станаўленні і развіцці беларускай народнай і літаратурнай мовы. Спецыфічныя рысы беларускай мовы пачынаюць узнікаць здаўна -- не пазней XIII ст.

Характэрныя рысы беларускай мовы (дзеканне, цеканне, цвёрдае "р" і інш.) паступова правіліся ў помнікі пісьменнасці XIV--XVI ст.ст. Асноўныя тэндэнцыі ў развіцці беларускай літаратурнай мовы знайшлі адлюстраванне ў свецкіх мастацкіх творах, ваенных і гістарычных апавесках, у беларускіх летапісах, справаводствах, у меншай ступені ў царкоўна-рэлігійнай (асабліва літургічнай і кананічнай) пісьменнасці. Галоўны напрамак у развіцці беларускай літаратурнай мовы ў XV--XVI ст.ст. вызначаўся зацверджаннем у ёй граматычных і лексічных форм

народна беларуская гаворка. Беларуская літаратурная мова на-
чаткова складалася як самастойная моўная сістэма ў другой па-
лове XVI ст.

Аб'яднаўчым (этна-кансалідуючым) працэсам адбываўся вы-
сокі дзяржаўны статус старажытнабеларускай ("рускай") мовы.
Дзякуючы высокаму культурнаму, палітычнаму, сацыяльна-эканаміч-
наму развіццю ўсходнеславянскіх земляў функцыя асноўнай дзяр-
жаўнай мовы "руская" мова пачала выхисваць з першых стагоддзяў
існавання вялікага княства Літоўскага. Літоўцы, як вядома,
не мелі сваёй пісьменнасці да XV ст., да і па гэтай на сваіх
грамадска-палітычных і культурных функцыях яна доўгі час усту-
пае больш распаўсюджаным беларускай і польскай мовам.

На беларускай мове вылося справядлівасць ва ўсіх дзяржаўных
установах вялікага княства Літоўскага, у галоўнай — гаспадар-
скай канцелярыі ў Вільні, дзе большасць сакратароў і пісараў
былі мясцовага паходжання, на ёй напісана пераважная большасць
матэрыялаў, якія увайшлі ў склад вялікакняжацкага архіва, так
званай Метрыкі Вялікага княства Літоўскага. Беларуская мова
шырока выкарыстоўвалася ў розных судовых інстанцыях, дыпла-
матычнай і прыватнай перапісцы, заканадаўстве, у канцелярыях
мясцовых органаў улады, магістратах, магдэбургіях і г.д. На
беларускай мове напісаны пераклад Вісліцкага статута (сярэдня
XV ст.), Судзэбнік Казіміра 1468 г., арыгіналы Статутаў Вялі-
кага княства Літоўскага 1529, 1566, 1588 гг., на ёй складалі-
ся пісцовыя кнігі (рэвізіі) лінскага, Клецкага княстваў, ко-
брынскай эканоміі ў сярэдзіне XVI ст., адармляліся асноўныя
заканадаўчыя акты, што тычыліся аграрнай рэформы, так званай
валочнай памеры (Устава на валокі 1577 г.). На беларускай мо-
ве размаўлялі на сямейных паседжаннях, на дыпламатычных пера-
гаворах з маскоўскімі ці іншымі пасламі (нярэдка пры дапамо-
зе перакладчыкаў). На ёй напісаны першыя валоковыя Уставы
у 30-х гадах XVI ст., якія вызначалі асобныя аспекты ўнутра-
шняга жыцця войска, адносіны з мясцовым насельніцтвам. Вялікі
уклад у нармалізацыю і стабілізацыю дзяржаўнай мовы, у не-
распаўсюджанне ўнеслі памынутыя Статуты Вялікага княства Лі-
тоўскага. Паўны артыкул у Статуте 1566 г., узноўлены ў Ста-
туце 1588 г., прадпісваў: "А писар земскіи маєт по руску ли-
терами и словы рускими вси листы и поэмы (судовыя выклікі)
писати, а не иным языком и словы, и так маєт писар присегати".

Статут 1588 быў упершыню надрукаваны ў віленскай тыпаграфіі
беларускіх купцоў і прадпрыемальнікаў лямонічаў. У прадчове
да Статута канцлер Вялікага княства Літоўскага Леу Сапегі
пісаў з горадсцю: "в каждой речи посполитой человеку почти-
вому ничего не маєт быти дорожшого над вольность... А естли
которому народу вotide прав своих не уметь, поготовю нам (аса-
блїва нам), которые не обчым яким языком, але своим власным
права описаные маем...".

Браўмела, што ў духоўным жыцці Беларусі адбываліся
не толькі спецыфічныя асаблівасці, але і найбольш істотныя
рысы, характэрныя для гісторыка-этнаграфічнага рэгіёна, дзе
пражывалі ўсходнеславянскія і славянскія народы, а ў больш
шырокім плане — рысы еўрапейскай і агульначалавечай культу-
ры.

У адназначны перыяд суполнасць культуры ўсходнеславянскіх
народаў і кожнага з іх паасобку выяўлялася не толькі ў мове
ды іншых а'явах духоўнай і матэрыяльнай культуры, але і ў
іхным рэлігійным, а часам і царкоўным адзінстве. У эпоху
сярэднявечча, на умовах, калі розныя народы прытрымліваліся
рознай рэлігійнай арыентацыі, рэлігія, як вядома, звычайна
была адной з этнічных прыкмет, важным, падчас, вызначальным,
кампанентам этнічнай самасвядомасці. Паводле "полісаў", ін-
вентароў і іншых масавых пісьмовых крыніц, выказванняў сучас-
нікаў, у XIV—першай палове XVI ст. (у іхных мовах і значна
пазней) пераважная большасць беларускага насельніцтва заста-
валася праваслаўнай. Нават сярод шляхты ўдзельная вага католі-
каў у цэнтральных, паўднёвых і ўсходніх паветах Беларусі (По-
лацкім, лінскім, лінскім і інш.) не перавышала некалькіх пра-
цэнтаў (у сваёй большасці за кошт літоўскіх землеўласнікаў).
Прыкметную колькасць католікаў у заходніх паветах і ў Падляшшы
таксама складалі літоўцы і паліякі.

Захаванне рэлігійных, моўных і культурных традыцый сярод
беларускіх феадалаў у цэлым было менш устойлівым, чым сярод
іншых слаёў насельніцтва. У 50--70-х гг. XVI ст. пад удзеян-
нем палітычных і сацыяльна-эканамічных фактараў, абумоўленых
галоўным чынам працэсамі стварэння новай поліэтнічнай федэра-
цыі — Рэчы паспалітай, у некаторых сацыяльных і этнічных
пластах насельніцтва выразна вывіліся новыя канфесійныя тен-
дэнцыі. У канкрэтных умовах Беларусі другой паловы XVI ст.

адмова часткі феадалаў ад рэлігійных і культурных традыцый стала этапам на шляху іх збліжэння з польскай шляхтай. Большасць пратэстанцкай знаці пасля Люблінскай уніі 1569 г. перайшла ў каталіцызм.

У этнічным развіцці усходнеславянскіх народаў Вялікага Княства мелі месца асіміляцыйныя з'явы. Беларускія, украінскія, рускія перасяленцы, уцекачы, "новапрыходцы" адносна лёгка "унісваліся" у роднаснае этна-сацыяльнае асяроддзе, большасць з іх (другое і трэцяе пакаленні) амаль нічым ужо не адрозніваліся ад мясцовых жыхароў. Асіміляцыйныя тэндэнцыі выяўляліся таксама сярод літоўскіх феадалаў (частка членаў вялікіяжыцкай дынастыі, баяр і шляхты), якія здаўна аселі на беларускіх землях, мелі тут свае асноўныя ўладанні. Гэтыя тэндэнцыі закрывалі частку літоўцаў мяшчан і нематэрыяльных літоўцаў сялян, якія жылі на тэрыторыі з пераважнай колькасцю беларускага насельніцтва.

Праявы культурнай і сацыяльнай інтэграцыі ў Вялікім княстве Літоўскім у XIV--XVI ст.ст., аця ў пэўнай ступені і ўплывалі на этнічныя адносіны, у цэлым не маглі спыніць працэсы кансалідацыі беларускага, літоўскага і украінскага народаў.

У гэты перыяд па-своім развівалася этнічная самасвядомасць народаў Вялікага княства Літоўскага, фарміраваліся новыя ўяўленні аб агульнасці паходжання, "аичыне", моўным, рэлігійным, культурным адзінства членаў этнасу. Выразнай асаблівасцю этнічнай самасвядомасці беларусаў у той час быў значны ўплыў "зямляцкай" самасвядомасці ("палачанін", "віцеблянін", "магілёвец" і інш.), якая суіснавала побач з больш шырокімі этнічнымі ўяўленнямі, і рэлігійных традыцый.

У аснове этнічнай самасвядомасці беларускага першадрукара, асветніка, гуманіста Францышка Скарыны ляжаць шырокія ўяўленні аб усёй Русі, пад якой ён разумее перш за ўсё сваю родную Беларусь -- "іже мя милостивый Бог с того языка на свет пустил". З вялікай павагай, любоўю да бацькаўшчыны Скарына пастаянна успамінае Полацкую зямлю, "славный град Полоцк". На яго словах, "люди, игде зродилися и ускормлены суть по Бозе, к тому месту великую ласку им.х".

Патрыятызм Скарыны заснаваны не толькі на пачуццях кроўнай, прыракавай адданасці сваёй Айчыне, замілаванні яе культурнымі, гістарычнымі традыцыямі; ён мае глыбінны дэмакратычны гуманіс-

тычны сэнс, накіраваны на актыўны ўдзел ва ўсёй карыснай, у тым ліку грамадскай дзейнасці: "Також и мы, братия, -- пісаў Скарына ў прадмове да адной з кніг сваёй Бібліі, -- не можам ли во великих послужити посполитому люду руского языка, сице малые книжки праца нашея приносимо им".

У шырокім сэнсе выкарыстоўвае тэрмін "Русь" іншы беларускі першадрукар, прадаўцаў дасягненняў Скарыны Васіль Цялінскі, суадносячы гэтае паняцце з усёй славянскай агульнасцю -- "словяне, котрымъ што может быть прирожденного /роднаго/" як не Русь. Патрыятызм Васіля Цялінскага таксама не абмежаваны саслоўнымі перагародкамі, ён звяртаецца да ўсіх беларусаў і украінцаў, да ўсіх "русінаў" Вялікага княства Літоўскага, Гэчы паспалітай з палыманым заклікам узнавіць былую славу сваіх продкаў, пашыраць родную мову, падтрымліваць школы і асвету, распаўсюджваць хрысціянскую веру. "Гад пакажу мою веру, которую маю, -- пісаў ён у сваёй вядомай прадмове да выдадзенага ім Евангелля, -- а злата народу своему рускому, тые её снем давным веком славных предков своих умеетностью... патвердят". Цялінскі падкрэсліваў, што ён "услугуе" з малага свайго маёнтку "правдиве, верне а отвористе з аичливости ку моей Стчизне..."

Ва ўмовах, што склаліся на Беларусі пасля Люблінскай уніі 1569 г., ён востра адчуваў пагрозу духоўнай дэнацыяналізацыі, паланізацыі, якая перш за ўсё закранула найбольш уплывовыя пласты беларускай шляхты, арыстакратыі: "Бо а хто божбынны не задержит (не задрываць) на такую казнь боіку глядячи, таких панов значных, так много деток невинных, мужов з жонами в таком зацном руском, а злата перед тым доветинном учоном народе языка своего славного занедбане, а просто вгарту. А на остаток, што может быть жалоснейшая... и тые, што се меим ними зовут духовными, и учителя, смеле мовлю, намней его не вмеют..., зачим в полские або в иные писма... заправукт".

Патрыятычныя і гераічныя тэмы знаходзяць свой адбітак у фальклоры, эпічных і гераічных творах, былінах, паданнях, гістарычных песнях аб барацьбе за волюнасць, незалежнасць дзяржавы, знакамітых бітвах з ворагамі, лірычных баладах, дзе вяснявалі любоў да бацькаўшчыны, роднай зямліцы, сваёй маці, каханай.

У сувязі з працамі саслоўнай кансалідацыі пануючых слаёў феадалаў Вялікага княства Літоўскага (незалежна ад іх этнічна-

га паходжанні і веравызнанні) своеасабліваю эвалюцыю прайшла этнічная самасвідомасць беларускіх феадалаў. У XVI ст. пераважна большасць беларускіх, літоўскіх, украінскіх, татарскіх і іншых феадалаў Вялікага княства Літоўскага лічыла яго агульнай дзяржавай усяго феадальнага саслоўя, "нашай Рэччу насалітай" /рэспублікай/. Народ у разуменні тагачаснай шляхты і магнатаў ниредка ўспрымаўся, фактычна атэасаміліваўся з прывілеяваным саслоўем. Браумела, што беларуская шляхта, не гаворачы ўжо пра магчанства і селянства, захоувала пры гэтым уяўленні і аб усім атнасе, беларускім /або згодна з тагачаснай лексікай — "рускім"/ паходжанні, старадаўніх звычак, традыцый і г.д.

Знікненне Рэчы насалітай у лэўных межах пашырыла сацыяльна-эканамічныя, палітычныя прывілегіі пануючага саслоўя, шляхты, і амаль не закранула фактычнага статусу феадальнай значы, магнатаў. Невыпадкова булы праваслаўны феадал Раман Сангушка сцвярджаў, напрыклад, быццам Рэч насалітая не толькі "мілая аична, але раскошная, амаль святая зямля". У тым жа духу выказваўся князь Крыш Случкі у пасланнях да канцлера Польшчы Яна Замоўскага.

Усведамленне гістарычнай, этнічнай, культурна-рэлігійнай своеасаблівасці Беларусі паўплывала на паступовае распаўсюджанне тэрміна "Белая Русь" у дачыненні да беларускага рэгіёну Вялікага княства Літоўскага, Рэчы насалітай. У канцы XVI ст. гэтым тэрмінам пераважна карысталася беларуская інтэлігенцыя, у прыватнасці пісьмэннікі-палемісты, некаторыя духоўныя дзеячы, а таксама дыпламаты, замежныя аўтары, картографы і інш. Асноўным эндаэтнонімам /саманазвай/ беларускага і украінскага насельніцтва ў той час яшчэ заставалася назва "рускі", "рускін", "рускі люд". Пры гэтым, трэба адзначыць, мясцовае насельніцтва ўжо добра адрознівала сябе ад "маскавітаў" суседняй дзяржавы.

У сучаснай замежнай і аичнай гістарыяграфіі пануюць розныя погляды наконт паходжання назвы "Белая Русь". Адна даследчыкі з'яўляюць яе з кліматычна-геаграфічнымі або этнаграфічнымі асаблівасцямі, другія -- з царкоўна-рэлігійнымі, знешнепалітычнымі фактарамі ("Белая" -- значыць вольная Русь, незалежная ад мангола-татарскіх наместнікаў). Апошняя, найбольш распаўсюджаная канцэпцыя пераічыць той факт, што гэтая назва атрымала асаблівасць пашырэнне ў дачыненні да Беларусі ў той перыяд, калі і іншыя ўсходнеславянскія землі былі ўжо незалежнымі ад мангола-татар.

Больш верагоднай здаецца гіпотэза, якая ўлічвала своеасаблівы адміністрацыйна-дзяржаўны статус некаторых усходніх зямель Беларусі, перш за ўсё Полацкай і Віцебскай, у складзе Вялікага княства Літоўскага. Заходнія беларускія, як і некаторыя украінскія землі, польская Русь, знаходзіліся ў іншым становішчы.

"Князем Белар Русі" у канцы XV--пачатку XVI ст. зрадку менаваўся вялікі маскоўскі князь, але, як сведчыць вядомы дыпламат Ягімонт Герберштэйн, паходжанне гэтай тытулатуры не маглі растлумачыць яму нават дасведчаныя ў такіх справах маскоўскія дзяікі. Дарэчы кажучы, пануючым тэрмінам рускай дыпламатыі для вызначэння ўсходнеславянскага арэалу, заставаўся тэрмін "Русь". Адлюстроўваючы імперскія намаганні правічых слаўу Вялікага княства Маскоўскага, рускія паслы сцвярджалі на перагаворах з "Літвой": "Кіев и Полтеск, и зытбек и иные русские города, то вотчина государя нашего..., а и Гомел, панова, вотчина государя нашего".

Гістарычныя традыцыі і новыя палітычныя тэндэнцыі садзейнічалі паступоваму распаўсюджанню тэрміна "Белая Русь" у адносінах да беларускіх зямель. Не даследуючы ўсіх гіпотэз, звязаных з паходжаннем гэтага тэрміна, можна вызначыць яго канкрэтныя палітыка-геаграфічны змест. Несумнеўна генетычная і гістарычная агульнасць абодвух тэрмінаў -- "Русь" і "Белая Русь".

Між іншым, у большасці пісьмовых крыніц XV--XVI ст.ст. (на картах, дзе адзначана "Alba Russia", у запісах чужаземцаў, летанісах і хроніках, эпісталах, царкоўных і дыпламатычных помніках) адлюстроўваюцца ўяўленні аб "Белай Русі" як тэрыторыі, што ахоплівае ўсе або значную частку рускіх зямель (Паўночна-ўсходнюю Русь, Паўгародскую-маскоўскія землі, уся або усходнюю частку Беларусі, частку Украіны ў межах Вялікага княства Літоўскага). Асноўным цэнтрам "Белай Русі" у многіх памянутых чужаземных крыніцах (напрыкладна да сярэдзіны XVI ст.) называецца Масква. У рускіх крыніцах XV ст. (сімёнаўскі летаніс, Маскоўскі летанісн звод канца XV ст.) Белая Русь таксама атэасаміліваецца з "Вялікай маскоўскай Русск".

У значнай частцы крыніц XV--XVI ст.ст., пачынаючы з польскай хронікі Яна з Чаркова, Белая Русь памінаецца ў дачыненні да тэрыторыі Беларусі. У канцы XV--сярэдыне XVI ст. у літаратурных крыніцах ўсё больш выраіна прасочваецца ўяўленні аб Белар Русі як адасобленай, уласна беларускай ці беларуска-украінскай або

беларускай і часткова рускай тэрыторыі.

Сакратар польскай каралеўскай канцэлярыі Марцін Кромэр у сваёй гістарычнай працы, прысвечанай Польшчы (каля 1558 г.), не толькі зазначае, што Белая Русь мяжуе з Маскоўскай дзяржавай, але і вызначае яе паўночную граніцу -- 57° шыраты. На поўнач ад Беларусі, адзначае Кромэр, размешчана Лівонія, на поўдні яна мяжуе з заліўня і Чырвонай Руссю. У пасланнях папскага пасла ў Польшчы Ліпамана 1575 г. зроблена тлумачэнне: "чырвоная Русь названа так дзеля таго, каб адрозніваць яе ад Беларусі, якая знаходзіцца на сумежных землях Літвы і Маскоўскай дзяржавы". Падрабязна апісана Белая Русь у 4-й кнізе Хронікі Мацея Стрыйкоўскага, які доўгі час жыў на Беларусі. У паэме "Пруская вайна" яна з Вісліцы і ў Хроніцы Стрыйкоўскага сустракаецца вельмі рэдкае ў тагачаснай літаратуры ўпамінанне этнічнай катэгорыі "беларусаў. Стрыйкоўскі адрозніваў "беларусаў літоўскіх" як часткі адзінага народу усёй Беларусі ў шырокім сэнсе слова і разам з тым, як адзін з некалькіх роднасных беларускіх народаў.

У рускіх актах першага паловы XVII ст. упамінаюцца "беларусцы" полацкага, мсціслаўскага, аршанскага, капыскага, дубровенскага і іншых павястаў. Беларускія выхадцы або палонныя сяляне, мяшчане, шляхта ў XVII ст. нярэдка называлі сябе за мядой "літвінамі беларусцамі".

Далейшае этнічнае развіццё беларускай народнасці ў канцы XVI--XVII ст.ст. праходзіла ў асабліва складаных сацыяльна-палітычных, эканамічных і культурных умовах у дзяржаўных межах Вялікага княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай. У выніку Люблінскай уніі і адыхода украінскіх зямель і надляшша да Польшчы былі надсоўга вызначаны палітычныя граніцы Вялікага княства і асноўныя этнічныя межы Літвы і Беларусі. Гэты перыяд характарызуецца паглыбленнем сацыяльна-класавых супярэчнасцей, абстрагненнем этна-рэлігійных адносін, акаталічваннем значнай часткі беларускіх феодалаў і адначасова ўздымам этнічнай самасвідомасці, грамадска-палітычнай, рэлігійнай і культурнай дзеінасці патрыятычных слаёў мяшчанства, шляхты, больш актыўным удзелам народных мас Беларусі у духоўным жыцці, розных грамадска-палітычных рухах.

БЕЛАРУСЬ У КАНЦЫ XVI СТ.

УМОЎНЫЯ АБАЗНАЧЭННІ

НАСЕЛЕННЫЯ ПУНКТЫ

па адміністрацыйнаму значэнню

- Сталіца Вялікага княства Літоўскага
- ◎ Цэнтры ваяводстваў
- Цэнтры паветаў
- Цэнтры буйнейшых уладанняў (валасцей)
- Іншыя населеныя пункты

па тыпу паселішча

- МОГИЛЕВ Гарады
- ЛЮБАНЬ Містэчкі
- СТОРБИЎ Вёскі
- ✦ Замкі ў населеных пунктах

ГРАНІЦЫ

- Рэчы Паспалітай
- Вялікага княства Літоўскага
- васальных герцагстваў
- ваяводстваў
- паветаў
- Сучасныя дзяржаўныя граніцы

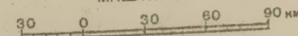
ЛІЧБАМІ АБАЗНАЧАНЫ ТЭРЫТОРЫІ

- 1 — Рускай дзяржавы
- 2 — Маравіі Польскага
- 3 — Мурляндскага і Земгаліскага
- 4 — Прускага

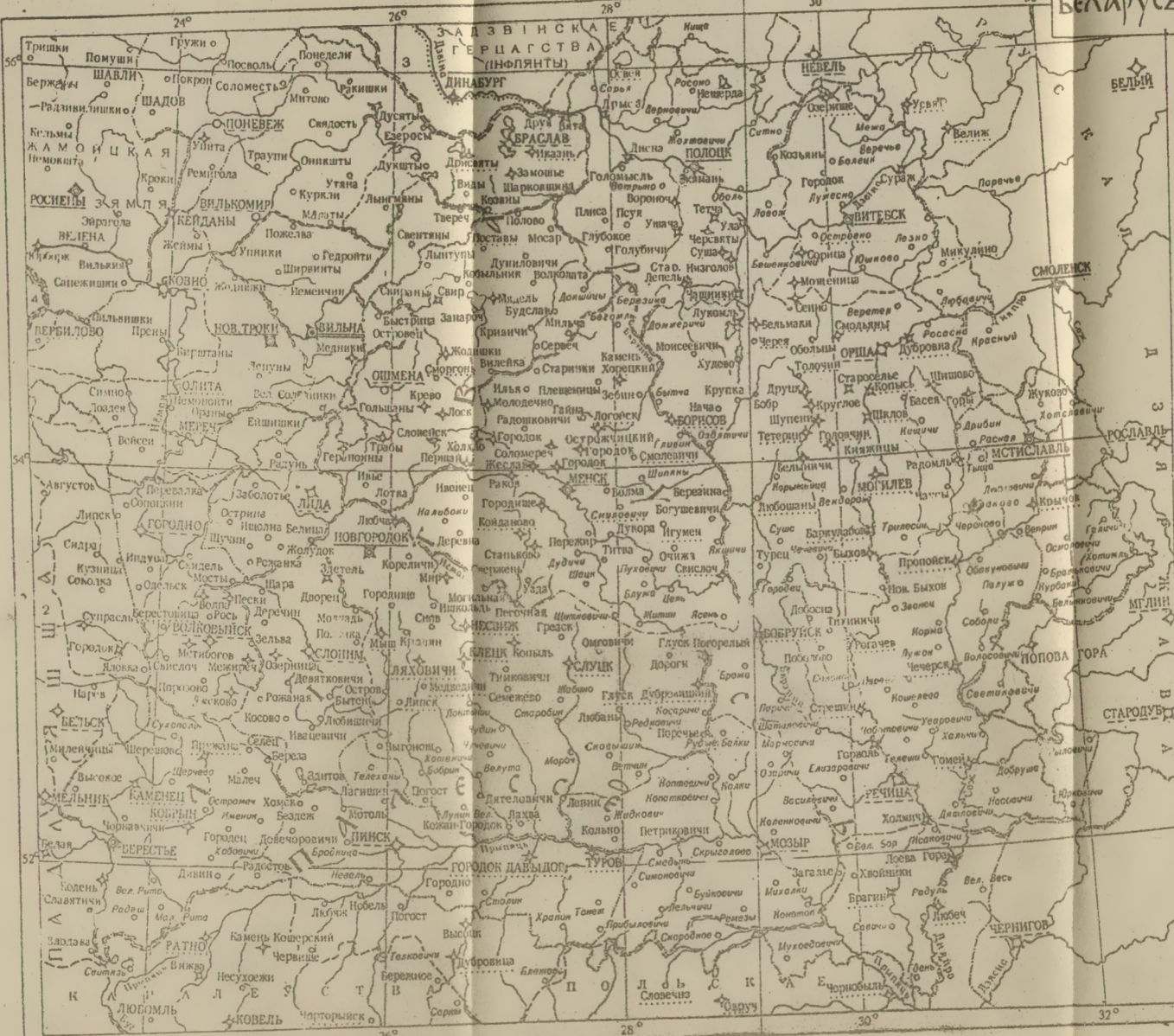
РУСС НАЗВЫ ГІСТОРЫКА-ГЕАГРАФІЧНЫХ РЕГІОНАЎ

Заўвага. Назвы населеных пунктаў дадзены на рускай (старабеларускай) мове, г.зн. у адпаведнасці са звычайнай формай іх напісання ў пісьмовых крыніцах XVI ст.

МАШТАБ

Аўтар: М. Ф. Спірыдонаў

Вучэбныя пытанні. 1. Народная творчасць, архітэктура, жывапіс. 2. Кнігадрукаванне. Франціск Скарына. 3. Ренесансна-гуманістычныя павяны ў духоўнай культуры. 4. Асветніцтва, літаратура, тэатр.

Утварэнне Вялікага княства Літоўскага /далей — ВКЛ/ прывяло да значных змен у культурна-гістарычных працэсах, якія развіваліся на землях Беларусі і усёй новай політычнай дзяржавы. Актыўны ўдзел насельніцтва Беларусі ў агульнадзяржаўных і культурных працэсах, высокі культурны узровень, колькасная і тэрытарыяльная перавага усходнеславянскага этнасу ў суадносінах з літоўскім і іншымі народамі, садзейнічалі таму, што духоўная і матэрыяльная культура Беларусі і Украіны /так зв. "руская" культура, "руская" мова/ сталі адгрываць важную, а ў пэўных сферах культурнага жыцця ВКЛ нават вызначальную ролю. Разам з тым, утварэнне ВКЛ і яго эвалюцыя паскорылі працэс высявання ўласна нацыянальнай /этнічнай/ культуры беларусаў.

Побыт, штодзённая працоўная дзейнасць сялянства, гарадскога насельніцтва вызначалі найбольш характэрныя рысы матэрыяльнай культуры. У разнастайных рамесііцкіх вырабах /прадметах побыту, некаторых культавых рэчах, пячатках, зброе, паспехах і інш./ асабліва выразна выдзялялася дэкаратыўна-прыкладное мастацтва народа. Прафесійных навыкаў патрабавала ювелірная справа. Ювеліры /"залатары"/ беларускіх гарадоў /Наваградка, Бярэся, Гародні, Баркавіска і інш./ валодалі майстэрствам чаканкі, інкрустацыі, залачэння, серабрэння, гравіравання, адліўкі па васьковых мадэлях. Мастацкія і этнаграфічныя традыцыі беларускага народа найбольш ярка выражаны ў рамёствах, звязаных з вырабам адзення, абутку, тканін. На Беларусі і былі распарсюджаны сама-тканныя суконныя спадніцы з клетчатай ці паласатай тканіны /андаракі/, безрукавікі /кабаты/, світкі. Заможнае насельніцтва нярэдка ўбіралася ў суконнае ці футравое адзенне.

Разам з традыцыйнымі рамёствамі /апрацоўкай дрэва, косці, металу, ткацтвам, ганчарным рамёствам і інш./, з'яўляюцца новыя галіны рамёства — вытворчасць шкла /"шкланыя гуты"/, кнігадрукарства, выраб паперы. Першая папярвая фабрыка /"паперны"/ узнікла ў Нясвіжы ў 60-х гг. XVI ст.

Сацыяльна-эканамічнае развіццё Беларусі і агульны ўздым матэрыяльнай культуры ў XV—XVI стст. садзейнічалі будаўніцтву складаных гаспадарчых аб'ектаў: вялікіх млыноў, мастоў, лесні-лень. У другой пал. XVI ст. у радавым маёнтку Радзівілаў — Няс-віжы — узнік першы на тэрыторыі ВКЛ прыватны ліцейны двор, на якім вырабляліся гарматы, гаубіцы, упрыгожаныя цудоўнай мастацкай разьбой.

Больш разнастайнымі становяцца жылёвыя пабудовы. У сельскіх сядзібах усталёўваюцца два асноўных тыпы планіроўкі: вяночны і пагонны двор /лінейная забудова, звычайна пад адным дахам/.

Уздым рамеснай вытворчасці і гандлю садзейнічалі развіццю гарадоў і мястэчак, многія з якіх у XV—XVI стст. атрымалі самакіраванне /магдэбургскае права/. Буйныя гарады станавіліся важнымі палітычнымі і культурнымі цэнтрамі. У архітэктурна-планіровачнай структуры гарадскіх пасяленняў таксама адбыліся істотныя змены. Больш дасканалымі сталі абарончыя і фартыфікацыйныя сістэмы, расла тэрыторыя пасад. У некаторых гарадах побач з замкам другім гарадскім цэнтрам стала гандлёвая плошча, дзе размяшчаліся магістрацкія будынкі, купецкія крамы, царквы, касцёлы, часам — ратушы. У буйных гарадах існавалі грамадскія лазні, а ў Гародні і Бярэсці — нават водаправоды.

У сувязі з рыцарскай агрэсіяй і татарскімі набегамі ў заходніх землях Беларусі ў XIII—XV стст. былі створаны умацаваныя замкі нізіннага і нагорнага тыпу. Крапасная архітэктура ўлічвала дасягненні ваеннага мастацтва: па перыметры замкаў будаваліся новыя вежы, умацоўваліся абарончыя рык, валы. Адным з найбольш моцных абарончых збудаванняў таго часу быў Наваградскі замак з мураванымі сценамі і шмат'яруснымі вежамі. Мураваныя замкі ў Лідзе, Крэва, Гародні, Наваградку разам з замкамі на Літве, Украіне і драўлянымі крапаснымі пабудовамі, якія пераважалі ў прыватнаўласніцкіх гарадах і мястэчках, дазволілі стварыць абарончую сістэму агульнадзяржаўнага значэння.

Абарончы характар насіла і архітэктура некаторых культавых пабудов. Самабытнымі помнікамі дойлідства Беларусі канца XV—пач. XVI стст. з'яўляюцца царквы-крэпасці ў Сынкавічах і Мураванцы /Маламажэйкаўская царква/ з вуглавымі вежамі, байніцамі, умацаванымі фасадамі сцен. Элементы абарончай архітэктуры маюць Барысаглебская царква ў Наваградку, касцёлы ў Гнезна, Чар-

научыцах, палацава-замкавыя ансамблі /у Геранёнах, Гародні/. Уплыў заходнеэўрапейскага фартыфікацыйнага мастацтва прывёў да пашырэння умацаваннага тыпу бастыёна /Заслаўе, Нясвіж/. Рэфармацыйныя царквы /кальвінскія зборы/, якія узніклі разам з распаўсюджваннем на Беларусі рэфармацыйнага руху з сяр. XVI ст., ва умовах рэлігійнай барацьбы былі таксама прыстасаваны да абароны /зборы ў Асташыне, Заслаўі, Койданаве/.

У XIV—XVI стст. сфармаваліся спецыфічныя рысы арыгінальнай беларускай архітэктуры, якая абапіралася на нацыянальныя традыцыі і творча асэнсавала і сінтэзавала дасягненні візантыйскага, польскага і заходнеэўрапейскага дойлідства. Асноўнымі мастацкімі стылямі, у рэчышчы якіх развівалася беларускае дойлідства, былі раманскі стыль, готыка, рэнесанс. Своеасабовымі архітэктурнымі рысамі вызначаюцца многія помнікі свецкага і культавага дойлідства /гатычны Троіцкі касцёл у Ішкалдзі, пабудаваны ў 1472 г., абарончыя храмы, замак у Міры і інш./.

Для многіх збудаванняў XVI ст. характэрна гарманічнае спалучэнне рысаў готыкі і рэнесансу. У канцы XV ст. на Беларусі /раней, чым у большасці еўрапейскіх краін/ з'явіліся збудаванні ў стылі ранняга барока /езуіцкі касцёл Божага цела ў Нясвіжы/.

У беларускай архітэктурнай XVII ст. пераважалі мясцовыя рысы ў спалучэнні са стылем барока. У гарадскім будаўніцтве пашыраецца рэгулярная планіроўка, больш разнастайнымі сталі тыпы гарадскога жылля, адміністрацыйных і жылёвых будынкаў. Да лепшых узораў архітэктуры XVII ст. належаць палацава-замкавыя комплексы ў Нясвіжы, Гальшанах, Смалынах, езуіцкі і бернардзінскі касцёлы ў Гародні, касцёл у в. Камаі, Мікалаеўская царква і Багадзюленскі сабор у Мар'іеве.

У выяўленчым мастацтве Беларусі XIII—XVI стст. важнае месца займаў ікананіс, які ў значнай ступені працягваў і развіваў візантыйскія традыцыі /абразы "Адзігітрыя Іерусалімскай" з пінскай Варварынскай царквы, "Замілаванне" з Малахавіч/.

У XV ст. з'яўляюцца першыя творы свецкага партрэтнага жывапісу /выявы Альгерда, случкага князя Аляксандра Алелькі/.

У XVI ст. пад уплывам ідэй Абрамэяна партрэтны жывапіс набывае больш рэалістычны характар, у выявах гістагчных асоб праследжваецца псіхалагічная паглыбленасць /партрэт біскупа Юрыя Радзівіла, случкай князёўны Соф'і Аляксандраўны Радзівіл/.

У ХІІ ст. абраз яшчэ быў найбольш папулярным і распаўсюджаным відам жыванісу, але ён ахоплівае больш шырокае кола сюжэтаў, становіцца бліжэй да рэчаіснасці. Значна пашыраецца тэматыка свецкага выяўленчага мастацтва /партреты, гістарычны, батальны жываніс, наюрморты і інш./.

У мураваным царкоўна-манахастырскім дойлідстве ХІV—ХІІ стст. выкарыстоўваўся манументальны фрэскавы роспіс. Манументальны жываніс ХІV—ХІІ стст. на тэрыторыі Беларусі змалю не захаваўся, але, як сведчаць крыніцы, у докарэцкім афармленні палацаў, культовых і замковых будынкаў ужываўся насценны роспіс. У ХІІ ст. у біблейскія сюжэты ўводзіцца месцовы тыпаж, этнаграфічныя дэталі, краянёды Беларусі. Цікавы насценныя роспісы ўпрыгожвалі у сярэзіне ХІІ ст. драўляную царкву Кіцельскага манастыра каля Оршы, Багадзюленскі сабор і Пакроўскую царкву у Магілёве, Свята-Духаўскую царкву Тупічэўскага манастыра у Мсціславі.

Светапогляд, духоўная творчасць народа выявілася ў фальклору, песенным, хараграфічным, музычным мастацтве. У ХІV—ХІ ст. завяршылася станаўленне асноўных фальклорных жанраў на Беларусі: ад эпаса, былін, гістарычных песень, легенд і казак да твораў малога бытавога жанру — прымавак, прыказак, прытчаў, замоў, галашэнняў і інш. У беларускім фальклору адлюстроўваліся ўсе бакі народнага жыцця: працоўная дзейнасць, узаемаадносіны з прыродай, бытавыя традыцыі, лёсавая лірыка, гістарычныя падзеі. Значнае месца ў вуснай народнай творчасці займала абрадавае песеннае мастацтва: песні калядніцкага і сямейнага цыклаў /калядніцкія, валанобныя, купальскія, жніўныя, вясельныя і інш./ Асаблівай паэтычнасцю вылучаліся купальскія песні, звязаныя са святкаваннем дня Івана Купалы, часу летняга сонцастаяння.

У свецкай народнай музыцы выкарыстоўваліся розныя струнныя, духавыя, ударныя інструменты — бубны, жалейкі, гудкі, з ХІІ ст. з'явіліся цымбалы, скрыпкі, флейты. Свае інструменты мела войска ВКЛ /трубы, сурны, дудкі/. Народная музычна-песенная культура аказвала ўздзеянне на развіццё царкоўнага песнапення на Беларусі. У літургіі каталіцкай царквы разам са спевамі выкарыстоўваліся духавыя музычныя інструменты — органы, флейты, трубы. Найбольш раннія звесткі аб беларускіх арганістах у Вільне, Бярэсці, Гародні адносяцца да першай паловы ХІІ ст. Пры дварах магнатаў ствараўца прэфесійныя аркестры, капэлы. У прыдворнай

капэле Мікалая Радзівіла Чорнага працавалі вядомыя польскія кампазітары Вацлаў з Шамотул і Кіпрыян Базылік. У 50—60-х гг. ХІІ ст. з пратэстанцкіх друкарняў у Бярэсці і Нясвіжы вышлі першыя на Беларусі друкаваныя нотныя зборнікі.

Харавыя спевы і элементы драматургічных дзействаў былі ўласцівы масавым народным гульням, карагодам. Вельмі папулярнымі былі прадстаўленні скамарохаў, якія выступалі на плошчах гарадоў, у вёсках, у палацах і корчмах з драматычнымі і камічнымі сцэнкамі, інтэрмедыямі. Сярод іх найбольш вядомыя і творчасці кірэдка выклікала незадаволенасць царквы і улад. У ХІІ—ХІІІ стст. у Сморгоні дзейнічала так зв. "Смаргонская акадэмія" — школа скамарохаў і дрэсіроўкі мядзведзяў.

У канцы ХІІ — пач. ХІІІ стст. зараджаецца школьны тэатр у брацкіх школах, езуіцкіх калегіях. Спачатку ў школьных драмах выкарыстоўваўца біблейскія сюжэты, потым пераважалі гістарычныя і бытавыя тэмы. З ХІІІ ст. пашыраецца народны лялечны тэатр батлейка, адзін з найбольш сацыяльна вострых і папулярных відаў народнай творчасці.

Канец ХІ — ХІІІ стст. — гэта асаблівы пераход у гісторыю духоўнай культуры, абумоўлены сацыяльна-эканамічным і палітычным развіццём Беларусі, ростам міжнародных сувязей, актывізацыяй этнічных працэсаў, пашырэннем дзяржаўнай і нацыянальна-патрыятычнай свядомасці ў розных колах грамадства. Росквіт рэнесанснай культуры быў цесна звязаны з узнікненнем кірылічнага, а пазней лаціна-польскага кнігадруку, распаўсюджваннем рэфармацыйных ідэй і рухаў, пранікненнем свецкіх гуманістычных і асветніцкіх павяваў у культуру.

Важэйшым дасягненнем рэнесанснай культуры на Беларусі было станаўленне беларускага кнігадрукавання, заснаванага выдатным беларускім асветнікам-гуманістам Францыскам Скарынай /каля 1490 — каля 1551 г./ Скарына нарадзіўся ў старажытным культурным і палітычным цэнтры Беларусі — Полацку, вядомым сваімі багатымі летапіснымі і кніжнымі традыцыямі. Пачатковую адукацыю атрымаў, магчыма, у родным горадзе. У 1504—1506 гг. вучыўся на філасофскім факультэце Кракаўскага ўніверсітэта, дзе абараніў вучоную ступень бакалаўра філасофіі, а пазней — доктара свабодных навук. У 1512 г. у Падуанскім ўніверсітэце Скарына бліскуча здаў экзамен на дыплом "лекарскіх навук доктара".

Першы этап кнігавыдавецкай дзейнасці Скарыны прайшоў у Празе. Даўнія гандлёвыя і культурныя сувязі Чэшскага каралеўства з ВКЛ, мясцовыя традыцыі кнігавыдавецтва, спрыялі намерам Скарыны. Фінансавую дапамогу ў арганізацыі друкарні аказалі заможныя віленскія і полацкія мяшчане. Як і многія еўрапейскія першадрукарні, Скарына пачаў сваю дзейнасць з выдання кніг Бібліі — выдатнага помніка сусветнай культуры, хрысціянскай рэлігіі і царкоўнай традыцыі. У эпоху Адраджэння да тэксту Бібліі звярталіся вядомыя еўрапейскія гуманісты, дзеячы Рэфармацыі — Эразм Ратэрдамскі, Ларэнца Вала, Марцін Лютэр. Скарына прарабіў татанічную працу, пераклаўшы на тагачасную латэаратурную беларускую мову 23 кнігі Старога Запавету. Ён дадаў да іх свае каментарыі, зрабіў біблейскі тэкст больш даступным для ўсіх слаўу беларускага насельніцтва. На тытульным лісце Бібліі Скарына змясціў заглавак "Бивлия Руска зложена доктором Франциском Скориною из славного града Полоцка богу ко чти и людем посполитым к доброму научению".

Кнігі выходзілі ў 1517—1519 гг. асобнымі выпускамі невялікага фармату, аздобленыя высокамастацкімі гравірамі, мелюнічымі віньеткамі, ініцыяламі /вялікімі літарамі/. На адной з гравюр змешчаны партрэт самаго першадрукара ў доктарскай мантыі, які схіліўся з пяром у руку над рукапісам. Мастацкае афармленне кніг Скарыны мела рэнесансны характар, спалучала традыцыйнае усходнеславянскае рукапіснае кнігі з лепшымі ўзорамі заходне-еўрапейскага кнігадруку. У Бібліі Скарыны была сваё нацыянальна-культурнае адметнасць, сваё сацыяльнае прызначэнне, яна насіла выразны дэмакратычны характар, прызначалася ўсім людзям "простым" і "паспалітым". Арыгінальны пераклад біблейскіх тэкстаў, гуманістычная інтэрпрэтацыя, аўтарскія прадмовы і каментарыі не ўкладваліся ў сярэднявечную царкоўную традыцыю і не жадалі з пункту гледжання некаторых духоўных іерархаў з ерассю.

Пасля 1519 г. Скарына пераехаў у Вільню, дзе ў доме бурмістра Якуба Бабіча арганізаваў першую на тэрыторыі ВКЛ друкарню. З Віленскай друкарні на царкоўна-славянскай мове выйшлі "Малая падарожная кніжка" /маля 1522 г./ і "Апостал" /1525 г./, якія прцягвалі традыцыі пражскіх выданняў. У "Малую падарожную кніжку" акрамя Псалтыра і іншых рэлігійных тэкстаў, Скарына ўключыў астранамічныя, астралагічныя, календарныя, нават медыцынскія звесткі, якія маглі быць цікавымі і карыснымі для прос-

тых людзей. Пасля 1525 г. кнігавыдавецкая дзейнасць Скарыны раптоўна абарылася. Пазнейшыя факты яго біяграфіі нам мала вядомы. Ён працаваў асабістым сакратаром і лекарам у віленскага біскупа Іаана з князёў літоўскіх, наведваў Польшчу, Прускую герцагства, Маскоўскую Русь. Апошнія гады жыцця правёў у Празе, дзе быў адным з заснавальнікаў батанічнага саду на Граданах.

У прадмовах да кніг Скарыны выявіліся яго асветніцка-гуманістычныя погляды, адносіны да свецкіх навук, кніжных ведаў, гуманітарнай адукацыі, маральнага ўдасканалення чалавека. Патрыятызм Скарыны, яго імкненне актыўна садзейнічаць духоўнаму развіццю сваёй радзімы, спалучаліся з глыбокай павагай да традыцый розных народаў, іх культурнай і гістарычнай спадчыны.

Усталяванню пастаяннага кнігадрукавання на Беларусі, пашырэнню яго жанравай тэматыцы спрыяла Рэфармацыя. У 50—60-я гг. XVI ст. узнікаюць першыя друкарні менавіта на землях Беларусі. Іх узнікненне было непасрэдна звязана з распаўсюджваннем Рэфармацыі — грамадска-палітычнага і рэлігійнага руху, накіраванага супраць каталіцкай царквы. Першая друкарня была заснавана ў Бярэсці ў 1553 г. пры падтрымцы галоўнага пратэктара Рэфармацыі ў ВКЛ, віленскага ваяводы Мікалая Радзівіла Чорнага. У Бярэсці выдаваліся працы вядомых дзеячоў еўрапейскага і мясцовага рэфармацыйнага руху, антыкаталіцкія памфлеты, перакладная гістарычная літаратура /"Гісторыя пра жыццё і слаўныя справы Юрыя Астрынётэ, звычайна звацца Скандэргберг" — пра героя вызваленчай барацьбы балканскіх народаў супраць турака/, першыя на Беларусі друкаваныя прававыя выданні /"Артыкулы Магдэбургскага права" Б. Гроіцкага/, сатырычныя і паэтычныя творы. Асобнае месца ў гісторыі кнігадрукавання займае польскі пераклад поўнага зводу Бібліі, так зв. Берасцейскай, ці Радзівілеўскай Бібліі 1563 г. Гэты шэдэўр паліграфічнага і рэдакцыйна-перакладнага мастацтва вылучаўся сваімі памерамі, зрыналівым аздабленнем, рэнесанснымі гравірамі. Гэта выданне пастаўлялася ў пратэстанцкія абшчыны ВКЛ.

У 60-я гг. XVI ст. дзейнічала таксама пратэстанцкая друкарня ў Нясвіжы. У яе арганізацыі прымалі ўдзел вядомыя дзеячы Рэфармацыі Сымон Будны, Мацей Кавячынскі, Лаўрэнцій Крышкоўскі, якія рабілі спробы выдаваць кнігі кірыліцай на старабеларускай мове. /З'явіўся толькі "Катэхізіс" 1562 г. — першая кніга на беларускай мове, выдадзеная на тэрыторыі Беларусі./ С. Будны, аўтар

"Катэхізісу", выдатны пісьменнік-гуманіст-і асветнік, падкрэсліваў неабходнасць вывучэння беларускай і старажытнаславянскай мову развіцця школьнай справы і асветы сярод мясцовага насельніцтва.

Папечнік Буднага, беларускі шляхціч-пратэстант Васіль Цяпінскі ў заснаванай ім у 70-х гг. XVI ст. друкарні ў мястэчку Цяпіна /Гладкі павет/ выдаў "Евангелле" паралельна на царкоўна-славянскай і старажытнабеларускай мовах. У сваёй прадмове да "Евангелля" Цяпінскі заклікаў да развіцця славянскіх духоўных традыцый, процістаянню паланізацыйным тэндэнцыям, адраджэнню роднай мовы і нацыянальнай культуры.

Рэфармацыйныя друкарні дзейнічалі таксама ў Лоску /70 — пач. 90-х гг. XVI ст./ і Любчы /першая палова XVII ст./.

У канцы 60-х гг. XVI ст. у мястэчку Заблудава /Падляшша/ рускім перададрукаром і яго папечнікам, беларусам Пятром Мсціслаўцам была заснавана кірылічная друкарня, з якой выйшла "Евангелле вучыцельнае" /уклечала розныя творы візантыйскай, балгарскай і старажытнарускай пісьменнасці/ і "Псалтыр" з "Часаслоўцам" /літургічнае і вучэбнае выданне/. Дзейнасць І. Фёдарова і П. Мсціслаўца, якія многае ўспрынялі з вопыта кніжнай і друкарскай справы на Беларусі, аказала пэўны ўплыў на далейшае развіццё беларускага і ўкраінскага кнігадрукавання.

Адначасова з узнікненнем беларускага кнігадрукавання, у якім адлюстраваліся гэзвы еўрапейскага Адраджэння, зараджаецца свецкая новаляцінская рэнесансная літаратура. Латынь у XVI ст. заставалася асноўнай мовай міжнародных навуковых, дыпламатычных і царкоўна-рэлігійных адносін у Еўропе, павялава ва ўніверсітэцкай сістэме адукацыі. Прадстаўніком новаляцінскай літаратуры быў Мікалай Гусоўскі /каля 1470 — каля 1533 г./, выдатны дзеяч усходнеславянскай культуры. Лірыка-эпічная паэма "Песнь пра зубра" напісана Гусоўскім па заказе вядомага польскага дыпламата, мецэната Эразма Вітолія, у якога паэт быў на службе. Разам са сваім патронам Гусоўскі наведаў Італію, дзе канчаткова склаўся яго літаратурны талент і гуманістычны светапогляд, быў напісаны знакамёты твор. Сын паліўнічага, Гусоўскі ў "Песні пра зубра" здолеў перадаць свае юнацкія уражанні, звязаныя з паліваннем. Паэт апівае характэрныя рысы роднай прыроды, асуджае феадальныя распры, заклікае да адзінства еўрапейскіх народаў перад пагро-

вай Аоманскай імперыі. Творчасць Гусоўскага належыць польскай і беларуска-літоўскай рэнесанснай культуры.

У новых гістарычных умовах вылікія змены адбыліся ў літаратуры. Распаўсюджваліся творы царкоўна-рэлігійнай і богадушовай пісьменнасці /Агггалі, Псалтыры, Евангеллі/, жыццё святых, рэлігійныя зборнікі /так зв. Чытат-кніга, прызначаныя для чытання/. Шырока ўжываліся казанні і паўчэнні "апоў царквы" — што-рэлігійных хрысціянскіх пісьменнікаў, кананізаваных царквой — Іаана Златауста, Іаана Дамаскіна, Кірыла Туроўскага і інш. У XIV—XV стст. пашырацца новыя жыццёвыя творы, звязаныя з мясцовымі гісторыямі і рэлігійнымі традыцыямі насельніцтва: "Сказанне аб віленскіх пакутніках" Іване, Антоніі і Фастафі /згодна з паданнем, яны былі пакараны смерцю за спробу укараніць правааслаў у латышскай Літве, кананізаваны ў 1374 г./, "Дзеці Аляксандра, чада века богага" і інш.

Папулярным жанрам свецкай літаратуры былі і тэкст перакладных творы старажытнай грэчаска-візантыйскай і больш новай еўрапейскай пісьменнасці, як, напрыклад, рыцарскія раманы — "Апоў вясць аб Троі", "Александрія" /гісторыя жыцця і воінскіх дзейняў слаўтага Аляксандра Македонскага/, "Аповесць аб Трышчыне", "Аповесць аб Бабе", гістарычныя аповесці — "Гісторыя іудзейскай вайны" Іосіфа Флавія, "Гісторыя аб Атыле, карэ в уторскіх", "Сказанне аб Дракуле, князі Іудыінокае зямлі", аповесць "Пра пабоўча Мамал" і інш. Многія аповесці значна пераапрацаваныя беларускімі перакладчыкамі і рэдактарамі, якія выкарыстоўвалі сваё майстэрства, мову, фальклорныя элементы, уследзілі за воінскімі падзеямі, ідэальнымі рыцарскімі доблесці, чалавечымі і хрысціянскімі добрадзейнасці.

Яксона новы этап у развіцці беларускай старажытнай літаратуры звязаны з узнікненнем беларускага і беларуска-літоўскага дэтальнага сання. Гісторыя літаратуры вызначалі некалькі асноўных пераходных эпох XV—XVI стст., у якіх адлюстраваны грмадасна-палітычныя і ідэалагічныя погляды пераважна тых сацыяльных слаў, якія падтрымлівалі цэнтралізатарскую палітыку вяшковай улады, выступалі за адзінства і суверэннасць дзяржавы: першы беларуска-літоўскі звод, складзены ў канцы 1480-х — пач. 50-х гг. у Смаленску: "Хроніка Вялікага княства Літоўскага і Жамойцкага"; "Хроніка Быхаўца" — найбольш поўны дэтальны звод, напісаны в

пазіцый агульнадзяржаўнага патрыятызму з выразнымі белетрыстычнымі тэндэнцыямі /сяр. XVI ст./. Беларуская-літоўскія летапісы выкарыстоўваліся як крыніцы ў хроніках М. Стрыйкоўскага, А. Гваньіні, М. Бальскага.

У XVII ст. агульнадзяржаўныя летапісы і хронікі саступілі месца новым гістарычным творам, пераважна больш вузкага метапісна-мемуарнага напрамку, біяграфічным "дзяркушам" /дзённымі/, вопісам сеймавых паседжаньняў, непасрэдна палітычным, гісторыка-дакументальным помнікам. Выдатным творам беларускага летапісання пач. XVII ст. была "Барк лабаўская хроніка", у якой з дэмакратычных пазіцый асвятляліся дзяржаўныя і мясцовыя падзеі, жыццё простага народа. Высокім трагізмам насычаны апісанні рэгулярных прыродных катаклізмаў, неураджаў, страшэннага голаду на Беларусі 1602 г.: "Отец сына, сын отца, matka детки, детки матку, муж жену, жена мужа ... покидали, не ведаячи один о другом — мало не вси померли". А калі дабіраліся да барот, хатні, "мовили силно, слезне, горко: "Матухно, зезудухно, дай крошку хлеба".

Шырокая патулірнасць на Беларусі і Украіне і рысталася на-лемічная літаратура, рэлігійна-палітычная публіцыстыка, у якой адлюстроўваліся розныя погляды беларуска-украінскага грамадства на праблемы царкоўнай уніі, рэлігійнай і сацыяльнай палітыкі правячых колаў Рэчы Паспалітай, культурнай і гістарычнай спадчыны. Творы Хрыстафора Філаэта, Малеція Сматрыцкага, Лявонція Карповіча, Іпачія Пачыя, братоў Візаніяў, Афанасія Філіповіча адыгралі значную ролю ў абуджэнні нацыянальнай і грамадска-палітычнай свядомасці беларусаў і украінцаў.

Новай з'явай у беларускай літаратуры XVII ст. была палітычная сатыра /"Прамова Мядзкі", "Ліст да Абуховіча"/, дзе ў камічных гратэскных формах асмейваліся заганы дзяржаўнага ладу Рэчы Паспалітай, няудалыя ваенныя дзеянні /здача Смаленска рускаму войску ў 1654 г./, свавольства, бягства перайманне чужаземных звычаяў, паланізацыя значнай часткі мясцовай шляхты.

Уздым беларускай паэзіі ў другой пал. XVI — XVII стст. ад-ліг таварна ў творах Андрэя Рымны, Сімона Полацкага, Ігната Іау-левіча. Сапраўдны гімн роднай мове і культуры адчуваецца ў вер-шы паэта пач. XVII ст. Яна Казіміра Пашкевіча:

"Полска квітнет ладіною,

Литва квітнет русчизною;

Без той в Полше не пребудешь,

Без сей в Литве олянем будешь."

Вясома ўклад у развіццё беларускай і рускай культуры зрабіў паэт, драматург, кнігавыдаўца, грамадскі дзеяч Сімяон Полацкі, прыхільнік культурнага збліжэння з Захадам, які асталяваўся ў Маскве пасля войнаў сярэдзіны XVII ст.

Развіццё феадальных адносін, БКД, запрыгныванне сялянства, пашырэнне прывілегій феадалаў абумовілі фарміраванне агульнадзяржаўнага заканадаўства. Агульнаеўрапейскія тэндэнцыі развіцця права ў эпоху адраджэння праявіліся ў Статутах ВКЛ 1529, 1566, 1588 гг. У Статутах адлюстроўваліся такія прагрэсіўныя на той час ідэі, як суверэнасць дзяржавы, адзінства і ўсеагульнасць права, роўнасці перад законам /прывілеяванага саслоўя/, адказнасці суддзяў і інш. Статуты ВКЛ былі адной з найбольш дасканалых на той час сістэм права, якая спалучала прававыя традыцыі і судзёбную практыку ВКД з дасягненнямі еўрапейскай прававой культуры. У Статут 1588 г. быў уключаны тэкст Варшаўскай канфедэрацыі 1573 г., якая гарантавала "вольнасць", у тым ліку рэлігійную, шляхецка ў саслоўе. Гэты акт заканадаўча замацаваў ідэі рэлігійнай верацярпімасці ў дзяржаве.

Школьная адукацыя доўгі час знаходзілася пад патранатам царкоўнага і манастырскага духавенства. Школьнымі настаўнікамі ў асноўным былі сваяцэннаслужыцелі /па... дзякі/. У XV — першай пал. XVI стст. сярод настаўнікаў з'яўляюцца асобы з універсітэцкай адукацыяй. Асноўныя вучэбныя кнігі праваслаўных школ /Псалтыр, Часасловец, Азбука/ забяспечвалі пачатковую пісьменнасць. Шляхта карысталася паслугамі прыватных, хатніх педагогаў. Некалькі магнаты выязджалі за мяжу са сваімі настаўнікамі. Прыватнае адукацыя, замежны адукацыя каштавалі дорага, але студэнты "ліцэўны" сустракаліся ва універсітэтах Еўропы ужо ў XIV ст. Асобная роля ў XV — XVII стст. належала Кракаўскаму ўніверсітэту, у якім атрымала адукацыю большая частка царкоўнай /католіцкай/ і адміністрацыйнай іерархіі ВКЛ. У другой пал. XVI ст. былі зроблены спробы стварыць рэфармацыйную Акадэмію на базе пратэстанцкай школы ў Вільні, аднак гэтаму перашкодзіла супраціўленне прыхільнікаў контррэфармацыі. У 1570 г. была заснавана першая езуіцкая калегія ў Вільні, ператвораная ў 1579 г. у Акадэмію. Некаторыя пратэстанцкія шляхты і мяшчанства, што падтрымлівалі Рэфармацыю, вучыліся ў пратэстанцкіх універсітэтах Еўропы. Універ-

сітэцкіх сувязі і падарожжы за мяжу садзейнічалі далучэнню некаторых слаба населенага да агульнаеўрапейскага культурнага працэсу.

У канцы XVI — сярэдзіне XVII стст. важную ролю ў развіцці беларускай і ўкраінскай культуры, царкоўна-рэлігійным адраджэнні адтрымалі брацтвы — спецыфічныя рэлігійна-нацыянальныя арганізацыі праваслаўнага гарадскога насельніцтва, у асноўным мяшчанства. Куйнаўскія беларускія брацтвы узніклі ў Вільні, Магілёве, Брэсце, Мінску, Пінску, Слуцку і інш. Брацтвы адтрымалі вялікую ролю ў развіцці беларускага кнігадрукавання, дэмакратызацыі школьнай сістэмы адукацыі, фарміраванні мясцовых мастацкіх школ, эканамічна прымесны ўплыў на развіццё нацыянальнай самавыядомасці беларускага і ўкраінскага народаў.

Стварэнне Рэчы Паспалітай, абмежаванне дзяржаўнай самастойнасці РЭД, паланізацыя значнай часткі феадальнай снаці, спусташальныя вайны сяр. XVII ст. адмоўна адбіліся на духоўным жыцці Беларусі XVII ст. У грамадска-палітычным жыцці, кнігадруку, дзяржаўнай справаходнасці беларуская мова паступова ўступае свае месца польскай. Паланізацыя ў шэрагу ступені садзейнічала атэнарэнню новых форм духоўнага жыцця на Беларусі, пашырэнню еўрапейскіх культурных сувязей, але яна затрымлівала развіццё беларускамоўнай культуры, звужала яе сацыяльную аснову.

XVII стагоддзе адзначана ў гісторыі Беларусі глабальнай зменай культурных эпох. У першай яго палове пануючую ролю ў духоўным жыцці краю працягвала адтрымліваць царква, галоўным чынам каталіцкая. Яна аддзяляла ідэалагічны кантроль над грамадскай думкай, навукамі, падпарадкоўвала сваім інтарэсам мастацтва і валодала манополіяй на асвету, а гэта значыць — на фарміраванне светапогляду грамадства і культуры.

Выхаваннем і адукацыяй юнацтва займалася мажэства і, у першую чаргу, езуіты — члены самага багатага і уплывовага каталіцкага ордэна. Езуіцкія навучальныя установы — калегіі, якія дзейнічалі ў гарадах і мястэчках Беларусі, ігралі важную ролю ў культурным жыцці краю. Яны мелі багатыя бібліятэкі і друкарні, наладжвалі тэатральныя пастаноўкі. Цікава, што ў нетрах школьнага тэатра узніклі зародкі будучага тэатра беларускага. Гэта — інтэрмеды — невялікія беларускія сцэны, якія ганаваліся паміж двейнымі сур'ёзнымі лацінскіх і польскіх драм, таілі, як "Салоні і вучань", "Літ. латар, беднін і Самахвальскі".

Героямі інтэрмеды былі, як правіла, беларускія селяне, носьбіты здаровага народнага і прастадушнага светаўспрымання. У езуіцкіх калегіях моладзь Беларусі атрымовала адукацыю заходнееўрапейскага напрамку, у каталіцкім духу. Новай выкладацкай была лацінская. З цягам часу пашыралася вывучэнне і выкарыстанне польскай мовы, што спрыяла далейшай паланізацыі беларускай шляхты.

Паланізацыя адцягвала ад беларускай культуры значныя разумовыя сілы. Паскаралася отрачванне і забойства, пасля вытэснення з афіцыйнага ужытку беларускай мовы, уласных багатых пісьмовых і літаратурных трыдзіц. У прозе, вершаскладанні, мемуарыстыцы Беларусі пераважала польская мова. Ствараліся неспрыяльныя умовы для развіцця ўласна беларускай культуры і, у першую чаргу, літаратуры. Беларуская мова адыходзіла ў сферу бытавых зносінах сярэдняй і дробнай шляхты, гараджан, селянства. Запрэчанае і бласпрагнае сялянства ў той час выконвала вялікую культурную місію — зберагала нацыянальныя традыцыі і родную мову, якая захоўвалася і развівалася ў народных казках, паданнях, абрадавых песнях, што супраўчалі беларуса ад калыскі да магілі. Каб пазбегчы небяспекі, да фальклору прыпадала, часам зліваючыся з ім, беларуская літаратура.

Візанцыйным мастацкім стылем першай пал. XVII ст. заставалася барока, пыльнае і раскошнае, у рэчышчы якога нараджаліся і бытавалі духоўная і свецкая пазеія, школьная драма, кніжнае мастацтва, у тым ліку працы магілёўскіх гравёраў Васіля Вашчанкі і Фёдора Ангільейкі, шпалерны мануфактур М'ра і Альбы, урэзка-налібоцкае шкло. Гэта быў час росквіту барочнай скульптуры. Яна ўпрыгожвала палаты, касцёлы шматлікіх каталіцкіх ордэнаў /скульптурныя ансамблі гродзенскага езуіцкага, піскага францысканскага касцёлаў і інш./, уніяцкія храмы.

У архітэктуры позняе барока найбольш выразна ўласцівае ў тым званым "віленскім барока", якому быў уласцівы дынамізм, жалуніцаць і вытанчанасць аб'ёмаў. Выдатны прадстаўнік "віленскага барока" Я.К. Глабціц быў аўтарам праектаў касцёла Іаана Хрысціцеля ў Сталовічах /1740—46 гг./ і перабудовы олавутай палацаў Сапіі — на той час уніяцкай царквы /1738—50 гг./. Позняе барока нярэдка спалучалася з элементамі новага стылю — арыстакратычна-вытанчанага рокако.

У сярэдзіне стагоддзя суіснаванне і змяненне старых і новых тэндэнцый, плыню не толькі у архітэктуры, але і у грамадскай думцы, філасофіі, прыродазнаўстве, мастацтве, літаратуры становяцца як бы нормай. Усё сведчыла, што у той час адбывалася змена культурных эпох. Надыходзіў час Асветніцтва з характэрным для яго культм асветы, розуму, навукі. Асветніцкая ідэалогія прынесла новыя уяўленні і ідэалы. Сармату — ідэалу асобы былых часоў, чалавеку старых правіл, набажнаму і экзальтаванаму, шляхецкае асяроддзе супрацьпаставіла новы ідэал. Гэта — чалавек, адкрыты дасягненням сусветнай культуры і новым яе павявам, рацыяналіст, скептык, крытык рэлігіі, рэфарматар. Прыхільнікі новай ідэалогіі змянілі жупаны і кунтушы на еўрапейскае адзенне і пераадуоувалі на новы лад свае сядзібы, бо аддавалі перавагу мастацкаму стылю эпохі Асветніцтва — класіцызму, які імкнуўся усё падпарадкаваць законам розуму, прыгажосці і велічнай прастаты.

Імкненне да карэннага перагляду старых, звыклых уяўленняў і догмаў, адыход ад рэлігійнасці, цяга да духоўнага і эстэтычнага разнабоялення азначалі магістральны накірунак развіцця культуры таго часу, які увайшоў у гісторыю як галантны і вальнадумны.

З сярэдзіны XVIII ст. моладзь Беларусі магла атрымаць больш свецкую, чым раней, адукацыю. Гэтаму садзейнічала рэформа піярскіх школ, якая праводзілася пад кіраўніцтвам С. Канарскага. Рэформа пахіснула манаспольныя пазіцыі езуітаў у галіне асветы. У 1773 г. у Рэчы Паспалітай распачала дзейнасць Адукацыйная камісія — першае у Еўропе міністэрства народнай асветы. Яна зрабіла пераг рэвалюцыйных для свайго часу крокаў дзеля таго, каб зрабіць адукацыю свецкай і больш дэмакратычнай. На Беларусі камісія адкрыла 20 сваіх школ.

У другой пал. XVIII ст. у беларускім грамадстве значна ўзмацнілася цікавасць да навук, якасныя змены у якіх абумоўліваліся адыходам ад тэалогіі. Адзнакай часу былі фізічныя кабінеты ў школах, дэманстрацыі навуковых вопытаў, публічныя дыспуты. Пазнанне прыроды ішло поруч з пазнаннем чалавека і грамадства. Філасофы А. Скарульскі, С. Шацурскі, Б. Дабшэвіч, К. Нарбут у роздумах аб свеце і чалавеку абавіраліся на ідэі рацыяналізму і прыроднага права, дасягненні новай фізікі і астраноміі. Мінулае Беларусі адбілася у выдадзеных у той час крыніцах па гісторыі ВКЛ і Рэчы Паспалітай і у працы вядомага польскага гіс-

торыка і паэта, ураджэнца Піншчыны Адама Нарутэвіча "Гісторыя польскага народа". Беларусь эпохі Асветніцтва дала еўрапейскай навуцы такіх буйных вучоных, як астранм Марцін Пачобут-Адлянціцкі і філосаф Саламон Майман. У Гродне жну і працаваў выдатны французскі урач і натураліст Жак Жылібер; кіраўнік гродзенскай меліцыйскай школы, стваральнік гарадскога батанічнага саду, аўтар фундаментальнай працы "Літоуская флора".

Фарміраванню светапогляду Асветніцтва і пашырэнню яго ідэй на Беларусі спрыяла шырокае распаўсюджванне у краі твораў знакамітых польскіх /С. Сташыца, Г. Калантая/ і заходнееўрапейскіх /Ж.Ж. Русо, Ф. Вальтэра, Д. Дэідро, Д. Юка/ асветнікаў. За годар лічылі адукавання жыхары Беларусі мець у сваіх бібліятэках вядомую французскую "Энцыклапедыю". Чытаць і збіраць кнігі, наагул, становілася модным. Пашыралася кола чытання і магчымасці выбару кніг. Калі у першай пал. XVIII ст. на Беларусі дзейнічалі 2 друкарні, то у другой палавіне іх было ўжо 11. З'явілася і першае мсцовое перыядычнае выданне "Газета гродзенская" /1776—80 гг./; пашыраўся кнігагандль. Павалячваліся прыватныя кнігазборы, самымі значнымі сярод якіх былі бібліятэкі: нясвіжская Радзівілаў, ружанская — Сапегіаў, шчорасудская — Храптовічаў.

Магнацкія сядзібы таго часу сталі буйнымі цэнтрамі свецкага культурнага жыцця. Беларускія магнаты Радзівілы, Сапегі, Агінскія, Тызенгаўзы, Храптовічы, Тышкевічы акружалі сябе раскошай, не скупіліся запрашаць лепшых архітэктараў, мастакоў, музыкантаў. Веліч і прыгажосць іх палацаў, пасудаваўных часта па праектах вядомых дойлідэў, дапаўнялі паркавыя ансамблі — выдатныя ўзоры садсва-паркавага мастацтва. Багата аздабляліся палацавыя інтэр'еры. Самыя вытанчаныя густы маглі задаволіць вырабн магнацкіх мануфактур: урадка-налібоцкі шкляны посуд, мірскія і слудкія лывачы, караліцкія габелены і слаўныя слудкія паясы. У сядзібах царавалі культ прыгожых мастацтваў. Магнаты мелі на ўтрыманні музычныя капэлы, аркестры, тэатры, займаліся меланацтвам. Мнсігія з іх і самі не цураліся творчых заняткаў, былі літаратарамі, музыкантамі-аматарамі, кампазітарамі, як Мацей Радзівіл і Міхал Казімеж Агінскі.

Маёнтаквы прыгонны тэатр другой пал. XVIII ст. — выдатная з'ява гісторыі культуры Беларусі. Буйныя тэатры трымалі Радзівілы ў Нясвіжы і Слуцку, М.К. Агінскі — у Слоніме, А. Тызенгаўз — у Гародні. Свае "парнасы" мелі у канцы стагоддзя і рускія вяльможы.

якім Кашырня І паларавала зомлі на тэрыторыі Беларусі, што адш-
ла да Расіі па першаму падзелу Рэчы Паспалітай: З.Р. Чарнішоў у
Магілёве і Начэрску, С.Г. Зорыч -- у Шклове. Воліч і раскоша па-
становак тэатраў князя Караля Радзівіла, вядомага па мяшчын
"Пене каханку" у Ільвіжы і кашырнінскага фаварыта у адстаўцы,
графа Сямёна Зорыча у Шклове, спрачаліся часта з багаццем варшаў-
скай і пецярбургскай сцэн.

Кожны прыгонны тэатр нес на сабе выразны адбітак густоў і
прыхільнасцяў уладальніка. Аднак пры усёй разнастайнасці іх ад-
нала адно -- высокі прафесійны узровень. Магнаты запрашалі у
свае тэатры выдатных майстроў -- мясцовых і заходнеэўрапейскіх
кампазітараў, музыкантаў, спевакоў, балетмайстроў, танцсучыкаў,
мастакоў. Добра была наладжана і тэатральная адукацыя. У школах,
якія існавалі пры тэатрах у Слуцку, Слоніме, Ільвіжы, Гародні,
Шклове дзеці мяшчан і прыгонных сялян навучаліся у прафесійных
педагогаў сцэнічнаму майстэрству, танцам, спевам, валоданню му-
зычнымі інструментамі. Найбольш таленавітых вучняў магнаты, зда-
ралася, пасылалі вучыцца і ў Заходнюю Еўропу. Тэатральныя, му-
зычныя, балетныя школы Беларусі рыхтавалі высокапрафесійных ар-
тыстаў і музыкантаў, і не дзіва, што выхаванцы гродзенскай школы
блісталі потым на варшаўскай, а выпускнікі шклоўскай -- на пецяр-
бургскай сценах.

Прафесійны узровень прыгонных мяшчаных тэатраў дазваляў ім
мець багаты і разнастайны рэпертуар, які склаўся з опер, ба-
таў, трагедый і камедый. Тут ставіліся п'есы Ж.Б. Мольера і Ф.
Вальтэра, гучала музыка Д. Паізэла, Д. Чымароза, К. Глюка, І.
Гайдна, І.К. Баха і іншых слаўных кампазітараў. Спецыяльна для
мясцовых тэатраў пісалі драматычныя і музычныя творы Ф.У. Радзіві-
л, М. Радзівіл, Д. Альбрэціні, і Голац, М.К. Агінокі, С.К.
Вязміцінаў.

Мясціваыя прыгонныя тэатры Беларусі к канцу ХІІІ ст. выклі-
з гістарычнай аргчм. Яны пакінулі плённы след, падрыхтавалі гле-
бу для станаўлення у хуткім будучым тэатра прафесійнага. Дзякую-
чы ім, тэатральнае мастацтва Беларусі набыло сучасна свецкі ха-
рактар. Тэндэнцыя да пераважання свецкага пататку выразна пражу-
лялася і у выдзеленым мастацтве -- партрэтным жыванісю і графіцы
і зарэкалася нават у царкоўным манументальна-дэкаратыўным жыва-
нісю і іканалізу. Паступова пачала пераважаць свецкая плынь і у

шматмоўнай літаратуры Беларусі. Тут у канцы ХІІІ ст. друкаваліся
і чыталіся кнігі на польскай, французскай, лацінскай, нямецкай,
рускай, яўрэйскай, латышскай мовах. Вядучая роля належала поль-
скамоўнай літаратуры. З Варшавы і Вільні ішлі на Беларусь знач-
ная колькасць кніг і мода на класіцызм і сентыменталізм. Жыццё-
выя і творчыя лёсы многіх польскіх пісьменнікаў былі цесна звя-
заны з беларускім краем. Урадженцамі Беларусі былі пачынальнік
польскага класіцызму Юльян Нямцэвіч і, адзін з першых польскіх
сентыменталістаў Францішак Князьнін.

Сярод прадукцыі друкараў Беларусі у той час не было кніг на
беларускай мове. Адсутнасць друкаванай трыбуны тармазіла нармаль-
нае развіццё уласна беларускай літаратуры. Але яна выжыла і дру-
гая пал. ХІІІ ст. стала для яе ўжо не столькі заклучнай стадыяй
старажытнага перыяду, колькі пачатковым этапам новага. Відазмя-
нялася жанравая структура: на першы план выйшлі паэзія і драма-
тургія. Адшлі у цень духоўная і маральна-паўчальная паэзія,
узмяцнілася лірычная плынь і расквітнела паэзія камедыйная, бур-
лескная, якая звярнула старыя аўтарытэты і парадзіравала нава-
тое, што раней лічылася недатыкальным -- біблейскія сюжэты.
Вальнадумства транзішала і парадзіна-сатырычную прозу. Камедый-
ная плынь не выпадкова вызначыла галоўны напрамак развіцця бела-
рускай літаратуры другой пал. ХІІІ ст. Справа тут не толькі у
насмешлівым духу асветніцкага вальнадумства. Нарматывная эстэты-
ка класіцызма дапускала выкарыстанне гутарковай, беларускай мовы
у "нізкіх" камедыйных жанрах, і гэты дазвол беларуская літаратура
выкарыстала. Менавіта камедыя была ўзнікшая на аснове інтэрмедыя
першага шматактнага беларускага п'еса. Гэта -- "Камедыя" Каэтана
Марашэўскага, пастаўленая у 1787 г. на сцэне школьнага тэатра
Забельскай дамініканскай калегіі. Галоўным героем "Камедыі" быў
беларускі селянін Дзёмка, чалавек адначасова кемлівы і наіўны,
моцны і слабы.

У канцы ХІІІ ст. у петрах культуры Беларусі зарадзілася ціка-
васць да народнага жыцця, фальклору. Мода на сентыменталізм
спрыяла з'яўленню ў рознамоўнай літаратуры краю і на сценах маг-
нацкіх тэатраў новых герояў -- людзей з ніжэйшых саслоўяў /оперы
"Агатка", "Новае сямейства"/. З сцвярджэннем чалавечай годнасці
простага чалавека быў звязаны дэмакратычны струмень культуры
Беларусі, які выразна праявіўся і даў плённыя вынікі у наступным,
ХІХ стагоддзі.

1293--1316 гг. Княжанне у Вялікім княстве Літоўскім Віценья.

1295--1296 г., 1304 1298 г. Напад крыжакоў на Гродзенскую зямлю. Дагавор аб саюзе Вялікага княства Літоўскага з Рыгаю.

1314 г. Перамога войска пад камандаваннем гарадзенскага староства Давыда над крыжакамі пад Наваградкам.

1316--1341 г. Княжанне у Вялікім княстве Літоўскім Гедзіміна.

1318 г. Паход гарадзенскіх дружын на чале са староствам Давыдам у Прусію.

1320 г. Уваходжанне Віцебскага княства ў склад Вялікага княства Літоўскага.

1323 г. Разгром дружынам гарадзенскага староства Давыда нямецкіх і дацкіх рыцараў пад Псковам.

1323 г. Пачатак будаўніцтва замка ў Лідзе.

1324 г. Паход войска Вялікага княства Літоўскага на чале з гарадзенскім староствам Давыдам у Мазовію.

1326 г. Паход войска Вялікага княства Літоўскага на чале з гарадзенскім староствам Давыдам на Брэндэнбург. Забыцтва Давыда Гарадзенскага.

1345--1377 г. Княжанне у Вялікім княстве Літоўскім Альгерда.

1362 г. Перамога войск Вялікага княства Літоўскага на чале з князем Альгердам над ардынскімі войскамі каля Сініх Вод.

1377--1392 г. Княжанне у Вялікім княстве Літоўскім Ягайлы.

1385 г., 14 жніўня Крэўская унія -- дагавор аб саюзе Вялікага княства Літоўскага і Польскага каралеўства.

1386 г. Выступленне полацкага князя Андрэя Альгердавіча (Андрэя Полацкага) супраць князя Ягайлы.

1386 г. Выбранне вялікага князя літоўскага Ягайлы польскім каралём.

1387 г., 20,22 лютага Грамата польскага караля і вялікага князя літоўскага Ягайлы аб прывілеях феодалам-каталікам Вялікага княства Літоўскага.

1389--1392 гг. Барацьба князя Вітаута супраць Крэўскай уніі і князя Ягайлы.

1390 г. Атрыманне горадам Берэсцім магдэбургскага права.

1391 г. Атрыманне г. Гародня магдэбургскага права.

1392 г., 5 жніўня Востраўскае пагадненне паміж Ягайлам і Вітаутам аб падзеле ўлады.

1392--1430 г. Княжанне у Вялікім княстве Літоўскім Вітауте.

1399 г. Паражэнне войск Вялікага княства Літоўскага на чале з Вітаутам у бітве супраць татараў на р. Ворскле.

1409--1411 г. "Вялікая вайна" -- вайна Польскага каралеўства і Вялікага княства Літоўскага супраць Тэўтонскага ордэна.

1410 г., 15 ліпеня Грунвальдская бітва -- разгром Тэўтонскага ордэна аб'яднанымі войскамі Польскага каралеўства і Вялікага княства Літоўскага.

1413 г. Гарадзельская унія -- саюз Вялікага княства Літоўскага і Польскага каралеўства.

1430--1432 г. Княжанне у Вялікім княстве Літоўскім Свідрыгайлы.

1432--1436 г. Грамадзянская вайна ў Вялікім княстве Літоўскім, Рускім, Жамойцкім.

1436--1440 г. Княжанне ў Вялікім княстве Літоўскім Жыгімонта Кейстутавіча.

1440--1492 г. Княжанне ў Вялікім княстве Літоўскім Казіміра IV.

1441 г. Атрыманне г. Слуцкам магдэбургскага права.

Каля 1460--1530 г. Жыццё і дзейнасць К.І. Астрожскага.

Каля 1470--каля 1533 г. Жыццё і дзейнасць М. Гусоўскага.
 Каля 1490 г. -- каля 1551 г. Жыццё і дзейнасць Ф. Скарыны.
 1492--1506 г. Княжанне у Вялікім княстве Літоўскім Аляксандра.
 1498 г. Атрыманне г. Полацкам магдэбургскага права.
 1499 г. Атрыманне г. Менскам магдэбургскага права.
 1500--1503 г. Вайна паміж Вялікім княствам Маскоўскім і Вялікім княствам Літоўскім.
 1506 г. Разгром войскам Вялікага княства Літоўскага пад камандаваннем М. Глінскага крымскіх татар пад Клецкам.
 1506--1548 г. Княжанне у Вялікім княстве Літоўскім Жыгімонта I Старога.
 1506--1510 г. Будаўніцтва замка у мястэчку Мір.
 1507--1508 г. Вайна Вялікага княства Маскоўскага з Вялікім княствам Літоўскім.
 1508 г. Паўстанне М. Глінскага.
 1512--1522 г. Вайна Вялікага княства Маскоўскага з Вялікім княствам Літоўскім.
 1514 г. Бітва пад Оршаю. Разгром войскам Вялікага княства Літоўскага на чале з К. Астрожскім маскоўскага войска.
 1517 г., 6 жніўня Пачатак выдавецкай дзейнасці Ф. Скарыны у Празе.
 1529 г., 29 верасня Зацвярджэнне I-га Статута Вялікага княства Літоўскага.
 1530-1593 г. Жыццё і дзейнасць С. Буднага.
 1534--1537 г. Вайна Вялікага княства Маскоўскага з Вялікім княствам Літоўскім.
 Каля 1540 -- каля 1600 г. Жыццё і дзейнасць В.М. Цяпінскага.
 1548--1572 г. Княжанне у Вялікім княстве Літоўскім Жыгімонта II Аугуста.
 1557 г., I красавіка Выданне "Уставы на валокі".
 1557--1633 г. Жыццё і дзейнасць Л. Сапегі.
 1558--1583 г. Лівонская вайна.

1562 г. Выданне С. Будным у Ільміжскай друкарні "Катэхізіса".
 1563 г. Выданне Берасцейскай (Радзівілаўскай) Бібліі.
 1566 г. Зацвярджэнне II-га Статута Вялікага княства Літоўскага.
 1569 г., I ліпеня Люблінская унія -- аб'яднанне Польскага каралеўства і Вялікага княства Літоўскага у федэратыўную дзяржаву -- Рэч Паспалітую.
 1572--1630 г. Жыццё і дзейнасць М. Смятрыцкага.
 1573 г. Акт Варшаўскай канфедэрацыі аб свабодзе веравызнання у Рэчы Паспалітай.
 1576--1586 г. Караліванне у Рэчы Паспалітай Стэфана Бато-рага.
 1587--1632 г. Караліванне у Рэчы Паспалітай Жыгімонта III Вазы.
 1588 г. Зацвярджэнне III-га Статута Вялікага княства Літоўскага.
 1596 г., 6 кастрычніка Берасцейская царкоўная унія.
 1629--1680 г. Жыццё і творчасць Сімяона Полацкага.
 1648--1651 г. Казацка-сялянская вайна на Беларусі.
 1651--1667 г. Вайна паміж Расіяй і Рэччу Паспалітай.
 1700--1721 г. Паўночная вайна Расіі са Швецыяй, тэатрам баявых дзеянняў якой былі тэрыторыі Беларусі.
 1708 г., 14 ліпеня Бой паміж шведскімі і рускімі войскамі каля мястэчка Галочын (цяпер вёска ў Бялыніцкім раёне).
 1708 г., 9 кастрычніка Разгром рускімі войскамі шведскага корпуса ген. Левенгаупта каля в. Лісная (Слаўгарадскі раён).
 1736--1844 г. Дзейнасць у г. Слуцку мануфактуры шаўковых паясоў.
 1740--1744 г. Паўстанне сялян пад кіраўніцтвам В. Вашчылы у Крычаўскім старостве.
 1754--1756 г. Паўстанне на Каменьшчыне.
 1767 г. Утварэнне Слуцкай канфедэрацыі праваслаўнай шляхты.

- 1768 г. Пастанова сойма Рэчы Паспалітай аб ураўнаванні у правах праваслаўных і пратэстантаў з католікамі.
- 1772 г. Першы падзел Рэчы Паспалітай паміж Прусіяй, Аустрыяй і Расіяй, далучэнне усходняй часткі Беларусі да Расійскай імперыі.
- 1773--1794 г. Дзейнасць у Рэчы Паспалітай Адукацыйнай камісіі.
- 1791 г., 3 мая Прыняцце соймам Рэчы Паспалітай Канстытуцыі.
- 1792 г. Утварэнне Таргавіцкай канфедэрацыі.
- 1792 г., верасень Інтэрвенцыя Расійскай імперыі у Рэч Паспалітую. Адмена канстытуцыі 3 мая 1791 г. Рэчы Паспалітай.
- 1793 г. Другі падзел Рэчы Паспалітай, далучэнне цэнтральнай часткі Беларусі да Расійскай імперыі.
- 1794 г., 24 сакавіка -- 16 лістапада. Паўстанне Т. Касцюшкі.
- 1795 г. Трэці падзел Рэчы Паспалітай, далучэнне заходняй часткі Беларусі да Расійскай імперыі.

5. УЗМАЦНЕННЕ БЕЛАРУСКА-ЛІТОУСКАЙ ДЭЯРЖАВЫ -- ВЯЛІКАГА КНЯЗТВА ЛІТОУСКАГА -- У СЯРЭДЗІНЕ ХІІІ--ХІУ СТОТ. (П.А.Лойка) 3
6. АФАРМЛЕННЕ ФАЛЬВАРКАВА-ПАНЫЧЫННАЙ СІСТЭМЫ І ШЛЯХЕЦКАЙ ДЭМАКРАТЫІ (ХІІІ--ПЕРШАЯ ПАЛОВА ХІІІ СТОТ.) (З.Ю.Капыскі, П.А.Лойка, Г.М.Сагановіч, М.Ф.Спірыдоў) 19
7. ВОЙНЫ І САЦЫЯЛЬНА-ПАЛІТЫЧНЫЯ КАНФЛІКТЫ ДРУГОЙ ПАЛОВЫ ХІІІ СТОТ. ДАЛУЧЭННЕ БЕЛАРУСІ ДА РАСІЙСКАЙ ІМПЕРЫІ. (У.П.Емельяныч, П.А.Лойка, Г.М.Сагановіч). 40
8. БЕЛАРУСКІЯ ФЭАДАЛЬНЫЯ ВЁСКА І ГОРАД У ДРУГОЙ ПАЛОВЕ ХІІІ--ХІІІ СТОТ. (З.Ю.Капыскі, П.А.Лойка, В.І.Мялешка) 61
9. АФАРМІРАВАННЕ БЕЛАРУСКАЙ НАРОДНАСЦІ. (Г.Я.Галенчанка) 78
10. КУЛЬТУРА БЕЛАРУСІ У ХІІІ--ХІІІ СТАГОДДЗЯХ. (Л.С.Іванова, С.А.Кузняева) 92
- ХРАНАЛОГІЯ. (П.А.Лойка). 109

